

On the Legacy of R. Judah ben Harosh, Rabbi of Toledo: A Chapter in the Study of
Responsa of Sages from Christian Spain /
על מורשתו של ר' יהודה בן הרא"ש, רבה של טולדו: פרק בחקר ספרות השו"ת של חכמי ספרד
הנוצרית

Author(s): יהודא דב גלינסקי and Yehuda Galinsky

Source:

Pe'amim: Studies in Oriental Jewry /

פעמים: רבעון לחקר קהילות ישראל במזרח

128, Family Life in the Middle Ages / pp. 175-210, חיי משפחה בימי (קיץ תשע"א),

Published by: Yad Izhak Ben Zvi / יד יצחק בן-צבי

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/23432855>

Accessed: 08-06-2018 14:03 UTC

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Yad Izhak Ben Zvi / יד יצחק בן-צבי is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to
Pe'amim: Studies in Oriental Jewry / פעמים: רבעון לחקר קהילות ישראל במזרח.

JSTOR

<http://www.jstor.org>

על מורשתו של ר' יהודה בן הרא"ש, רבה של טולדו

**פרק בחקר ספרות השו"ת של חכמי
ספרד הנוצרית**

א. פתיחה

ר' יהודה (1270–1349)¹ היה בנו הרביעי של ר' אשר בן יחיאל (הרא"ש, 1245–1320/7)², מהאשכנזים שבאו לטולדו שבספרד, וששינו במידה ניכרת את דרך הפסיקה שם בהביאם לקסטיליה את התורה, את ההלכה ואת האידאולוגיה האשכנזית-הצרפתית.³ אחיו של ר' יהודה היו ר' יחיאל, הבן הבכור וכנראה הלמדן הגדול מבין האחים, שנפטר בטרם עת, בחיי אביו; ר' שלמה, שכנראה לא היה תלמיד חכם גדול; ר' יעקב בעל ה'טורים', שהוא המפורסם בין האחים, ועוד ארבעה אחים צעירים ממנו וידועים פחות.⁴ כל זה למדים מתוך הקדמתו

- 1 על שנת לידתו של ר' יהודה ראו: זכרון יהודה (חבצלת), מבוא, עמ' 22, ועל שנת פטירתו ראו מצבתו: שם, עמ' 38–39.
- 2 על שנת לידתו של הרא"ש ראו: תא-שמע, רבנו אשר, עמ' 169, הערה 9; זכרון יהודה (חבצלת), מבוא, עמ' 18–19. ועל שנת פטירתו ראו: פריימן, הרא"ש וצאצאיו, עמ' מג-מד; והשוו: זכרון יהודה (חבצלת), מבוא, עמ' 27–28.
- 3 על נושא זה ראו: תא-שמע, רבנו אשר; גלינסקי, הלכה.
- 4 פריימן כתב מאמר על בני הרא"ש (פריימן, בני הרא"ש) ומאמר על הרא"ש (פריימן, הרא"ש); ושני המאמרים תורגמו לעברית (פריימן, הרא"ש וצאצאיו). לדבריו על ר' יחיאל ראו: פריימן, הרא"ש וצאצאיו, עמ' קד-קח; על ר' שלמה: שם, עמ' קט-קיב (ושם גם דברים על ר' אשר); על ר' יעקב: שם, עמ' 175.

של ר' מנחם בן זרח, תלמידו של ר' יהודה, לספרו 'צדה לדרך'. ואלה דבריו:

ונפטר [הרא"ש] בשנת פ"א ליצירה וכבוד עשו לו במותו, והרכיץ תורה במקומו, בנו מורי ה"ר [הרב ר'] יהודה נ"ע [נוחו ערן]. והיו לו ח' בנים הר"ר יחיאל גדול בתורה ונפטר על פני אביו ואחריו רבנו שלמה החסיד ומשתדל במצוות וגמילות חסדים, ואחריו הר"ר יעקב שחבר ארבעה ספרים בפסקי הלכות וכתב שם שאלות רבות והתשובות של אביו, ואחריו מורי ה"ר יהודה וה"ר אליקים ור' משה ור' אליעזר ור' שמעון וצ"ל.⁵

ר' מנחם הדגיש שעם פטירת הרא"ש התמנה ר' יהודה בנו לראש ישיבה. ר' יהודה הרחיב בצוואתו הרוחנית לבניו בעניין הכבוד שעשו להנציח את זכרו של אביו. ואלה דבריו בסוף הצוואה: 'ובניו [של אביו, הרא"ש] הלכו בדרך, לא שינו טעמו, מאשר שמנה לחמו... החזיקו בדת האל אלהי עולם, מקטנם ועד גדולם, והגיגו על בני דורם בפועלם, ואני קטונתי מאד מכולם. ובזכותו העמיד על כנו, חוטר מגזעו, ונצר משרשיו ואונו, להעמיד ישיבתו על תילה, ובהוצאה גדולה יותר מבתחילה'.⁶ כלומר עם פטירת אביו קיבלו עליהם ראשי הקהילה לכבד את הנפטר ולהנציח את זכרו על ידי שמינו את בנו לראש הישיבה ולרב הקהילה כדי שתהיה המשכיות למורשתו. הם אף הגדילו את תמיכתם הכלכלית בישיבה, שהייתה כה יקרה ללבו של הרא"ש, ושטיפח בשנים שבהן חי על אדמת ספרד.⁷ בזה כיבדוהו ראשי הקהילה והעמידו ישיבה על קברו.⁸ במאמר זה אני מתכוון לעסוק בשני נושאים. אפתח בתיאור ראשוני של דמותו של ר' יהודה בן הרא"ש ושל חשיבותו ההיסטורית, דבר שכמעט לא

קכא-קע; על ר' יהודה: שם, עמ' קעא-ר; על שאר בני הרא"ש: שם, עמ' רא-רג.

5 צדה לדרך, עמ' 7. בעת הצורך תיקנתי על פי דפוס פורה שי"ד.

6 הצוואה פורסמה לראשונה מכתב-יד אחד, עם צוואתו של ר' יעקב אחיו, על ידי שטר (ראו: שטר). אברהםס פרסם חלקים גדולים ממנה בתוספת תרגום לאנגלית בתוך האוסף שערך (ראו: אברהםס, ב, עמ' 163-200). ולאחרונה הודפסה במהדורה החדשה של תשובות ר' יהודה בן הרא"ש, 'זכרון יהודה' (ראו: זכרון יהודה [חבצלת], עמ' קעא-קפג, הציטטה כאן מעמ' קפ; על מהדורה זו ראו: הכהן, זכרון יהודה).

7 גלינסקי, הלכה.

8 'וכבוד עשו לו במותו - מלמד, שהושיבו ישיבה על קברו' (בבלי, בבא קמא טז ע"ב), וכהסברו של רש"י שם, 'ישיבה - תלמידים לעסוק שם בתורה'.

נעשה במחקר.⁹ תיאור זה מבוסס על שני מקורות עיקריים: צוואתו של ר' יהודה ותשובותיו. מיעוט התשובות ששרדו מר' יהודה מפתיע, וזה הביא אותי לנושא השני של המאמר – חקר דרכי היווצרותם של אוספי תשובות הלכתיות בימי הביניים. מחקרי יתמקד באוספים הגדולים של חכמים שפעלו סמוך לזמנו של ר' יהודה בספרד הנוצרית – ר' שלמה בן אברהם אדרת (הרשב"א) מברצלונה ואביו של ר' יהודה, הרא"ש מטולדו. מתוך השוואת קובץ תשובותיו של ר' יהודה לאלו של קודמיו נוכל להבין טוב יותר מדוע לא שרדו תשובות רבות מר' יהודה בן הרא"ש.

ב. ר' יהודה, רבה של טולדו וראש הישיבה, וחשיבותו ההיסטורית

כאמור ר' יהודה מילא את מקום אביו בתפקידו החינוכי-הלמדני בראשות ישיבת טולדו ובתפקיד רב הקהילה, כלומר הסמכות ההלכתית הבכירה בעיר ובקהילות הכפופות לה.¹⁰ נדמה שהמשמעות העיקרית של משרת הרב הייתה

9 מלבד מה שכתב פריימן, הרא"ש וצאצאיו, עמ' קעא-קפא.
10 כנראה נכללו בהן עיר המלכות של קסטיליה החדשה, טולדו, הערים הסמוכות לה והתלויות בה, ואולי ערים נוספות. ככל הידוע לנו מינויו של הרא"ש ובנו אחריו היה מינוי פנים-קהילתי ולא היה קשור ישירות במלכות. על תלותן של העיירות הסמוכות בעיר הגדולה אנו למדים משאלה מפורסמת שנשאל הרשב"א מאחד מדייני טולדו בסוף המאה השלוש עשרה, כלומר לפני בוא הרא"ש לשם, על הרכב בתי הדין במקומות הסמוכים לטולדו. ראו: שו"ת הרשב"א, ב, סי' רצ, ונכתב שם 'כי דרך העיר הזאת, לשלוח הזקנים שבעיר הזאת, והם ממנים זקנים במקום אחר, לדון דיני ממונות ודיני נפשות'. כמו כן יש מקום לשקול את האפשרות שתחום השפעתה של קהילת טולדו נפרש על קסטיליה החדשה כולה, כלומר על כל הערים שנכבשו ברקונקיסטה, ובהן סווייליה, גואדלחרה, קואנקה וסיווד-ריאל, וזאת לעומת קסטיליה הישנה, שהייתה נוצרית לפני הכיבושים, ושלא הייתה תלויה בטולדו; ערים מרכזיות באזור זה היו פלנסיה, ואליאדוליד, אווילה, סגוביה, סוריה ובורגוס. בהקשר זה יש לציין שהרא"ש הזכיר בתקנה שתיקן את 'כל ארץ קשטילייה', כלשונו: 'ומיום בואי לארץ הזאת, מונעתים בכל ארץ קשטילייה שלא לכוף שום אדם לגרש במאמר האשה שאינה חפצה בו' (שו"ת הרא"ש, כלל יז, סי' ו [=כלל מג, סי' ט]). אבל ראו להלן, הערה 14, ושם מדובר על תקנה שתיקן לטולדו בלבד. מציאות היסטורית שבה לעיר המרכזית יש סמכות על ערים הסמוכות אליה

שר' יהודה, בדומה לאביו לפניו, היה הכתובת האחרונה לפניות של חכמים לבירור שאלות הלכתיות בענייני איסור והיתר ודיני ממונות.¹¹ אין ספק שהיו בטולדו ובערים הסמוכות לה, בחיי הרא"ש ולאחר פטירתו, עוד חכמים שפסקו בסוגיות הלכתיות, והיו דיינים תלמידי חכמים מוכרים בעלי סמכות לרון בהלכה ולפסק על פי דין תורה, בהם ר' דוד הכהן, ר' שלמה עמיאל ור' אברהם אבן אסמעאל, בני זמנו של הרא"ש, וכן ר' יוסף אבן נחמיאש, ר' אברהם אבן שושן ור' יעקב בן הרא"ש, בני זמנו של ר' יהודה.¹² אבל תפקיד רב העיר היה

בענייני תקנות פנים-קהילתיות וגביית מסים עבור השלטון מוכרת גם מאשכנז. ראו: גוגנהיים, במיוחד עמ' 80-84; ועל מציאות כזאת באראגון ראו: עסיס, במיוחד עמ' 174-176.

11 ראו: גלינסקי, הלכה, עמ' 402, הערה 71. יש להבהיר כי אין הכוונה למעין בית דין לערעורים שכל אדם יכול לפנות אליו, אלא לכתובת עבור רבנים ודיינים שלא הצליחו להגיע לכלל הכרעה או שעלה ספק בלבם כיצד לנהוג. כך עולה מעיון בתשובות הרא"ש ומבירור זהות נמעניו. ראו לאחרונה: אליצור, עמ' 21-23. בפתח דבריה שם הציגה אליצור תשובה של הרא"ש העוסקת במקרה מסובך של דיני ירושה: יהודי שהמיר את דתו נתן במתנה מחיים לאמו את נכסיו שירש מאביו. קודם שהשיב על השאלה כתב הרא"ש לשואל: 'לולי אהבתך, אלופי יקירי שארי ה"ר יעקב, לא הייתי נזקק להשיבך, כי אני רגיל להשיב כי אם לדיינים' (שו"ת הרא"ש, כלל יז, סי' י). אמנם לא ברור אם הרא"ש כתב את התשובה באשכנז או בתחילת דרכו בספרד, אך תגובתו זו אכן משתקפת באוסף תשובותיו, והאוסף בכלל מוקדש בעיקר לשאלות שנשלחו אליו מבתי דין של קהילות שונות, כפי שטענה אליצור; וראו להלן, הערה 17, באשר ל"שו"ת הרא"ש" ובאשר לתשובות בנו ר' יהודה. ידידי שמחה עמנואל העיר לי שדברים דומים לדברי הרא"ש כתבו פוסקים אשכנזים אחרים. לדוגמה ראו ר' מאיר בן ברוך (מהר"ם) מרוטנבורג: 'ורצו שהייתי משתדל בדבר, וכתבתי להם שאני רגיל להשיב בלתי לדיינים לבדם ולא לבעלי דינים ולקרוביהם' (שו"ת מהר"ם מרוטנבורג, אמצע סי' קצב); וכן ר' יעקב בן משה מולין (מהרי"ל): 'מנשים באוהל תבורך אנת היקרה מרת לאה. מה זה העתרת עלי דברך, ומדינא לא היה לי להשיב ליכי כ"א [כי אם] לדיינים' (שו"ת מהרי"ל, סי' עו, עמ' קכה); 'הזהרתך כבר לבלתי כתוב לי עוד אלא ע"י הדיינים', ולא היטית אוזן וכתבת ושלשת עוד הפעם' (שם, עמ' קלב). לדעת עמנואל הקפידו החכמים שלא לענות ישירות לבעלי הדין, מחשש שהם אינם מציגים את העובדות בצורה אובייקטיבית, ועל כן דרשו מבעלי הדין לשטוח את טענותיהם לפני חכמים מקומיים.

12 על חכמים אלו ועל מורשתם ההלכתית שהגיעה לידינו ראו: פריימן, הרא"ש וצאצאיו, עמ' נח-עו.

להכריע במקרים שבהם ההלכה לא הייתה ברורה או כאשר נפלה מחלוקת בין החכמים.¹³ רב העיר היה אחראי להלכה, בכלל זה דיני ממונות, והיה לו תפקיד בהתקנת תקנות קהילה חדשות.¹⁴ יתרה מזו, מקומו בראש הפירמדה

13 על הצורך בבעל סמכות הלכתית המסוגל להתמודד עם בעיות משפטיות סבוכות ראו: אלון, מפתח, עמ' 11. לדוגמאות ממשיות לפעילותו של הרא"ש בתחום המשפט העברי ראו: אלון, כבוד האדם, עמ' 133-177 (בסוגיית גביית חוב); סיני, עמ' 449-458 (בסוגיית דין מרומה). אביא שתי דוגמאות קונקרטיות מתוך תשובות ר' יהודה בן הרא"ש שבהן ר' אשר בן שלמה, תלמידו ואחינו ועורך קובץ תשובותיו, שאל אותו כיצד לנהוג לאחר שהתעורר ויכוח בקהילה, וביקש ממנו להכריע: 'גבירי ומרי דודי הר"ר יהודה נטריה רחמנא: יוודע לכבודך גבירי, כי השבוע האחרת נשאלה בכאן שאלה ונחלקו בה הלומדים הדריס בכאן, ואמר לי הדיין ר' ידידיה נר"ו [נטריה רחמנא ופרקיה] כי שלח לו שאלה בענין, ומפני שאנו סבורים שלא הגיע לידך אמר לי שאכתוב פעם אחרת' (זכרון יהודה [חבצלת], סי' יח, עמ' ט-י); 'גבירי ומרי דודי רבי יהודה הר"ר יהודה: הודיעני בענין מחצלת קטנה קרויה סגיד"ה ויש בה צורת משקל, שהיתה בכאן תלויה בבית הכנסת הי"ג [ה] יציב גבולו]. ולפי שראיתי תשובת זקני ע"ה [עליו השלום] שהיה אוסרה, הודעתי הדבר לקצת הקהל ואסרנוה ה"ר נתן ואני, והיו מרננים על הדבר קצת מהקהל יצ"ו [ישמרהו צורו ויחיהו]. ואח"כ עשו במקום המשקל צורת שושנה, והחזירוה לבית הכנסת הי"ג. הודיעני אם יישר בעיניך שתישאר בבית הכנסת הי"ג כיון שאין בה צורת משקל' (שם, סי' כא, עמ' יב).

14 ידוע לנו לפחות על שתי תקנות שהרא"ש פעל לתקן, כפי שכבר ציין פריימן, הרא"ש וצאצאיו, עמ' לג הערות 19-20: תקנה בעניין כפייה בגט (ראו לעיל, הערה 10) ותקנה בעניין שטרות מסופקים הנראים כמעשה ערמה – 'ותנתן דת בטוליטולה על הסופרים ועל העדים, שלא יכתבו ויחתמו שטר מתנת נכסים שיראה בו תחבולה וערמה, אך יביאו הדבר לפני גדולי העיר ועל פיהם יעשו, ואם יעברו על זה, שיסתלקו מאומנותם. נאם הכותב והחותם בעשור לחדש אייר, שבעים וחמשה ליצירה. אשר בן הרב ר' יחיאל זצ"ל' (שו"ת הרא"ש, כלל עח, סי' ג). יש לשים לב שהתקנה על הגטין הייתה לכלל קסטיליה, ואילו התקנה על השטרות הייתה ככל הנראה מוגבלת לטולדו. פריימן ציין לתקנה אחת שתקן ר' יהודה בדיני ריבית דרבנן: 'עשינו תקנה שלא ימשכן אדם ביתו וישאר דר בו' (זכרון יהודה [חבצלת], סי' מו, עמ' כא; וראו: פריימן, הרא"ש וצאצאיו, עמ' קעז, הערה 41) וראו מה שהערתי להלן, הערה 20.

של מערכת המשפט הקנה לו סמכות להכתיב את התכנים שהתוו את דרכם של הדיינים בבתי הדין.¹⁵ מלבד זה הוא עצמו ישב לעתים בראש הרכב של בית דין, לפחות במקרים מסובכים או רגישים מן הצד החברתי.¹⁶ תפקיד רב העיר הקנה סמכות להכריע בתחומי הלכה מגוונים, אבל ברור שמבחינה ציבורית ומבחינת סמכות של ממש ביטוי המובהק היה בתחום המשפט.¹⁷

על מינויו של ר' יהודה לרבה של טולדו למדים מכמה אזכורים בצוואתו ומתשובה אחת מפורסמת שכתב לקראת סוף ימיו, כאשר איים להתפטר ממשרתו בגלל תקנה שהציעה הקהילה, ושהיה בה כדי לחתור תחת סמכותו. במקומות הללו ציין ר' יהודה שהוא יושב על כיסאו של אביו, כלומר משמש במשרתו הציבורית.

בתחילת צוואתו כתב: 'אחרי כן כ"ג שנים נפטר א"א [אדוני אבי] ז"ל. גם כי היו בעיר גדולים וחכמים ממני, היטה אלי השי"ת [השם יתברך] חן וחסד בעיני

15 כך משתקף בבירור מתוך הפולמוס בין ר' יהודה בן הרא"ש לראשי הקהילה המובא להלן, הערה 21, ומתוך פעילותו הכללית של הרא"ש בטולדו; ראו: וסטרייך.

16 ברור למדי שהרא"ש ישב בדין; ראו למשל: שו"ת הרא"ש, כלל עז, סי' ד – שמיטת כספים; כלל סח, סי' כא – העתקי שטרות; כלל סח, סי' לב – דין טעות בשטר; כלל עב, סי' ז – דין אסמכתא. אבל קשה לדעת אם היה דין קבוע או רק במקרים מיוחדים או כשהיה לו פנאי לסייע למערכת המשפט שבעיר. לדעת פריימן היה לרא"ש בית דין קבוע, ראו: פריימן, הרא"ש וצאצאיו, עמ' לג. אך נדמה שאין די ראיות לדעתו. אשר לר' יהודה, נדמה שזה היה מעיקר עיסוקיו, כפי שנראה להלן.

17 כך עולה בעליל מנושאי תשובותיו של הרא"ש, שברובן עסק בסוגיות משפטיות, תחומם של הדיינים וראו לעיל, הערה 11. בתשובות ר' יהודה התמונה ברורה הרבה פחות בגלל אופיו הייחודי של קובץ תשובותיו, שארחיב בו להלן. אעיר כאן רק שבחלק הראשון של הקובץ (סי' א-נב), שהוא פרי התכתבות בינו ובין אחיינו ר' אשר, יש שלושים שאלות בנושאים השייכים לדיינים ('חושן משפט', 'אבן העזר') ועשרים וארבע שאלות בנושאים השייכים לרבנים ('אורח חיים' ו'יורה דעה'). אבל בחלק השני של הקובץ (סי' נג-פא), הדומה מאוד לקובץ שו"ת סטנדרטי, בשלושים ושתיים התשובות השייכות לר' יהודה, התמונה חד-משמעית: למעט סימן אחד (נו) השייך לגמרי לתחום של הרבנים ועוד שני סימנים (סה, פה) שיש בהם שאלה השייכות לרבנים לצד שאלה השייכות לדיינים, כל הסימנים הם בנושאים השייכים לדיינים או קשורים לנושא קהילתי. לפירוט יתר ראו להלן, הערה 61.

כותל המזרח בבית הכנסת 'אל טרנסטור' בטולדו, ספרד. בית הכנסת המפואר נבנה עבור
 שמואל הלוי אבולעפיה, מחשובי הקהילה היהודית בטולדו, ונחנך בשנת 1357 (בסמוך
 לפטירתו של ר' יהודה בן הרא"ש). פאר הבנייה מעיד על פריחת הקהילה היהודית בעיר
 באותה תקופה. אימג'בנק ישראל/Getty Images

אנשי העיר, ועל כסא א"א ז"ל הושיבוני.¹⁸ ובסוף צוואתו תיאר בקווים כלליים את התפקיד: 'גם עניין הקהל יצ"ו [ישמרוהו צורו ויחייהו] ותיקונו ובדיניהם ומשפטיהם, עברו זמן עמי ואני עמהם, גם אנשי (מ)מלכות הסכימו לסמוך עלי בדיניהם, לא מחכמתי ושכלי כי בער אנכי מאיש ולא בינת אדם לי, אבל נתנני השם לרחמים לפניהם, להיות דברי מקובלים להם, ומדמים ברעיוניהם, שאיני נושא בדין פניהם'.¹⁹ עולה מן הדברים שסמכויות משרתו הרשמית של ר' יהודה התבטאו בשני תחומים עיקריים: סדרי הקהילה ותקנותיה – אף כי קשה להגדיר את תפקידו המדויק.²⁰ – ותחום המשפט, בהיותו דיין וסמכות הלכתית. גם מרבירו של ר' יהודה בתשובתו-תגובתו על הצעת הקהילה לקבוע את 'משנה תורה' המתוקן על פי תורת הרא"ש כקודקס מחייב של הקהילה²¹ משתקף יחס מסוים בין 'כיסאו' לתחום המשפט, וכלשונו: 'כי אתם עדי, וגם כל הקהל

18 זכרון יהודה (חבצלת), עמ' קעג בסופו.

19 שם, עמ' קפ, באמצע העמוד.

20 נראה שהתפקיד היה קשור למוסד התלמודי אדם חשוב, מי שדרושה הייתה הסכמתו לתקנות הקהילה. ראו: אלון, משפט עברי, עמ' 607-615; אדם חשוב; קנרפול. על תפקידו זה אפשר ללמוד מעט מהשו"ת של ר' יהודה, ראו להלן, הערה 61.

21 כך פתח ר' יהודה את איגרתו אל זקני טולדו: 'שמעתי שאתם אומרים, מפני שנתרבה המחלוקת בין פוסקי הדינין ומורי הוראות, זה אומר בכה וזה אומר בכה, שאתם מסכימים לפסוק ולהורות ע"פ ספרי הרמב"ם ז"ל, זולתי במה שחולק עליו אדוני אבי ז"ל שיעשו כדבריו' (זכרון יהודה [חבצלת], סי' נד, עמ' כו-כז). התלונה של הזקנים לא הצטמצמה לדינים בלבד, כלומר לדיני ממונות, אלא עסקה גם בהוראות, כלומר באיסור והיתר. אף על פי כן מתגובתו של ר' יהודה עולה שעיקר הבעיה הייתה בתחום המשפט, וראו להלן, הערה 22. אלא שהזקנים כרכו את שני ההיבטים האלה יחדיו כנראה בשל אופייה של התקנה. ידוע לנו על תקנות דומות בספרד, כגון תקנת טודלה שבמדינת נווארה משנת 1305. הסעיף הראשון של תקנה זו כוון אל הדיינים: 'שלא ידונו בעיר הזאת שום דין בעולם בשום ענין בעולם אלא על דעת רבינו משה ז"ל' (בער, היהודים, א, עמ' 949, סעיף 1); ובהמשך יש סעיף שכוון אל הרבנים: 'שלא יהא רשות לשום אדם בעולם מהדרים בעיר הזאת לדרוש ברבים בבתי כנסיות, ולא להורות שום הוראה ברבים בבתי כנסיות שיהא כנגד מה שהורה רבינו משה' (שם, עמ' 955, סעיף 12). ר' יהודה הזכיר בדבריו תקדים כזה בכתבו: 'וכי תאמרו, כבר עשו כן במקום אחר בספרד. אין לכם ללמוד מאחרים, ואדרבה אחרים יש להם ללמוד מכם, כי טוליטולה היא עיר ואם בישראל, וגדוליה הם גדולי גולת אריאל'.

יצ"ו, כי מן היום אשר בחרתם בי לישב על כסא א"א ז"ל שלא נשאתי פנים לשום אדם בדין.²² לא נזכר כאן פועלו של ר' יהודה בתחום תקנות הקהילה, כיוון שהדברים נאמרו בהקשר ספציפי של פגיעה בסמכויותיו כפוסק וכדיין, ועל כן לא היה מקום להזכיר בהם את כל פועלו הציבורי.²³

22 זכרון יהודה (חבצלת), סי' נד, עמ' כז. הנה עיקר דברי ר' יהודה:

'ואשר אמרתם שיש מחלוקת בין פוסקי הדין. מהיום ארבעים שנה לא היה כ"כ [כל כן] מעט מחלוקת בין הפוסקים כמו עתה, ובכל פעם שאנו מתקבצים אנו מסכימין לדעת אחת, שבח לאל. ואם כן, אם ייטיב בעיניכם, לא תחושו ליתן לנו מורה לצדקה, פן יהיה למכשול ולפוקה. ואולי תקוו למשפט והנה מספח, לצדקה והנה צעקה. ולא תרצו שיהיה משא כל העם הזה עליכם, כי חטאת הקהל הוא בגדוליהם אשר להם כח, שהנהגותיהם ואשמם בראשם. ואם ח"ו [חס וחלילה] בשלי הצער הגדול הזה, שלחוני מאתכם ואסע מזה. גם כי אני מאמין שאע"פ ששמעתם מוציאי דיבה עלי, ולפעמים בעת הכעס אתם אומרים אותו בפיכם, שאינו כן על לבכם, כי אתם עדי, וגם כל הקהל יצ"ו, כי מן היום אשר בחרתם בי לישב על כסא א"א ז"ל שלא נשאתי פנים לשום אדם בדין. ואפשר שבשגגה טעיתי, כי בער אנכי מאיש ולא בית אדם לי, אמנם אם במרד ואם במעל ובמזיד עשיתי עול לשום אדם לא יאבה ה' סלוח לי. וע"כ קשה עלי מאוד שחושדין אותי בשום דבר מזה. ומעתה, כל האומר ועושה כנגדי בדבר הזה להבאישי ביושב הארץ, והוא אדם גדול שאין לי דיין בארץ לדון עלי, ישפוט ה' ביני וביני, והיה ה' לדיין להשיב לו אונו'. תגובתו של ר' יהודה חריפה ביותר: יש בה איום להתפטר ('שלחוני מאתכם ואסע מזה'), אזהרה לזקנים שבסופו של דבר תיפגע ההנהגה עצמה ('כי חטאת הקהל הוא בגדוליהם אשר להם כח'), ורמיזה עבה שמי שהוביל את המהלך פעל ממניעים אישיים כדי לגרום לו צער, נקמה על שפסק נגדו בדין ('שאע"פ ששמעתם מוציאי דיבה עלי... ישפוט ה' ביני וביני, והיה ה' לדיין להשיב לו אונו'). הדברים חשובים להבנת ההקשר של הפולמוס ודרכי הוויכוח באותם ימים, אבל בעיני העיקר הוא מה שאפשר ללמוד על ראייתו של ר' יהודה את תפקידו במערכת המשפט המקומי. האחריות למערכת שעסקה בדיני ממונות הייתה בעיניו חלק מתפקידו כראש לדיינים, כפי שאמר בתחילת הקטע המובא: 'מהיום ארבעים שנה לא היה כ"כ מעט מחלוקת בין הפוסקים כמו עתה, ובכל פעם שאנו מתקבצים אנו מסכימין לדעת אחת, שבח לאל'. על כן לא פלא שראה בתקנה המוצעת לא רק פגיעה בסמכותו אלא אי אמון בדרכו המשפטית. הוא אף הדגיש שאין אדם החושד ביושרו האישי כדיין ('כי אתם עדי... כי מן היום אשר בחרתם בי לישב על כסא א"א ז"ל שלא נשאתי פנים לשום אדם בדין').

23 ייתכן שמלבד הרצון לפגוע בר' יהודה היו לתקנה שהציעו זקני הקהילה נימוקים שהיו קשורים לסביבה הנכרית שבה פעלו

כאמור ר' יהודה, כמו אביו, היה ראש ישיבה וגם איש ציבור, מעין דיין ראשי שהיה הסמכות ההלכתית בטולדו ובערים הסמוכות לה ובעל סמכויות מסוימות בכל הנוגע לדרכי הקהילה ותקנותיה.²⁴ ר' יהודה כיהן בתפקידים אלו עשרים ואחת שנה לפחות, על פי האמור במצבתו: 'ויתנהו לחן בעיני עמו, וישב על כסא אביו תכף עת פטירתו, ויחזק בא"ך שנים בישיבת אבותיו, ונפטר ב"ז בתמוז שנת ק"ט'.²⁵ אבל קרוב לוודאי שמשך זמן כהונתו היה כעשרים ושש שנה.²⁶

יוצא אפוא שחלקו של ר' יהודה בהשרשת מורשת הרא"ש בספרד, כלומר בהחדרת תורת אשכנז-צרפת שם,²⁷ היה מכריע בגלל פעילותו הציבורית כראש ישיבה וכרב. תלמידים אחרים של אביו ושלו, בהם אחיו ר' יעקב (מחבר 'ארבעה טורים'), ר' ירוחם בן משולם (מחבר 'תולדות אדם וחווה'), ר' יצחק אבהב (מחבר 'שולחן הפנים') ור' מנחם בן זרח (מחבר 'צדה לדרך'), סייעו לתרגם את מורשתו האשכנזית-הצרפתית של הרא"ש לשפת היום יום על ידי יצירת כלים ספרותיים עבור רבנים, דיינים ודרשנים בקסטיליה, אך לא כן ר' יהודה. תרומתו החשובה הייתה ביצירת רצף של ארבעים וארבע שנה – משנת 1305,

זקני טולדו. ראו: גלינסקי, ארבעה טורים, עמ' 77-81. ויש להוסיף לרשום שם את מאמרו החשוב של קלהן, בעיקר עמ' xl-xxxviii; דבריו מסייעים מאוד בהבנת ההקשר ההיסטורי.

²⁴ ראו להלן, הערה 61. על פי האמור שם העניינים העיקריים שעסק בהם היו פרשנות של תקנות קהילה ועניינים הקשורים לסדר הציבורי. אף שברוב התשובות האלה לא נזכר שם הנמען, סביר להניח שנמעניהן היו רובם ככולם מערי קסטיליה. השאלות בתחומים אלה שהוזכר בהן שם הנמען נשלחו כמעט כולן מקסטיליה הישנה והחדשה (מלבד וילאריאל שבאראגון). השאלות מקטלוניה ומנווארה לא היו בסוגיות אלו אלא בשאלות הלכתיות כלליות יותר.

²⁵ אלמנצי, עמ' 9. נוסח המצבה במלואה ראו גם: זכרון יהודה (חבצלת), מבוא, עמ' 38.

²⁶ מתוך מה שנחקק על מצבת ר' יהודה משתמע שהוא ירש את משרתו בשנת פ"ח (1327-1328). שנה זו מתאימה לשנת פטירתו של הרא"ש על פי הכרוניקות 'זכר צדיק' ליוסף אבן צדיק ו'ספר יוחסין' לאברהם זפוט. לעומת זאת מספר תאריכים המופיעים בצוואת ר' יהודה מתאימים לקביעה שהרא"ש נפטר בשנת פ"א (1320-1321), כדברי מנחם בן זרח בהקדמתו ל'צדה לדרך'. ראו: זכרון יהודה (חבצלת), מבוא, עמ' 27-28, וכן עמ' קעג, הערה 14, עמ' קעז, הערה 56. עורכי 'זכרון יהודה' ניסו להכריע לטובת שנת פ"א, ורואה אני את דבריהם.

²⁷ על האוריינטציה הצרפתית-האשכנזית של הרא"ש ראו: גלינסקי, הרא"ש. ר' יהודה, כפי שאראה, לימד את תורת אביו בישיבתו.

שנת בואו של הרא"ש לטולדו, ועד 1349, שנת פטירתו של ר' יהודה – שבהן שלטה דרכו הלימודית וההלכתית של הרא"ש במוקדי הכוח הלימודי וההלכתי במקומות מרכזיים בקסטיליה.

מעט על דרכו של ר' יהודה כראש ישיבה ועל חשיבות תורת אביו בישיבתו אפשר ללמוד מעדויות של שניים מתלמידיו. בהקדמתו ל'צדה לדרך' כתב ר' מנחם בן זרח: 'ובאותו זמן ובעודו חי ה"ר יוסף נ"ע באתי ללמוד עם מורי ה"ר יהודה נ"ע בטוליטולה סדר זרעים וסדר טהרות בשטת הרא"ש. וחזרתי לפני גרסת סדר מועד וסדר נזיקין וגמר' גיטין, ונקדתי הגרסאות המשובות כקריאתו'.²⁸ ר' מנחם למד עם ר' יהודה, חזר לפניו ותיקן גרסאות על פיו. הלימוד עם הרב התרכז סביב תורת הרא"ש. מחידושי של ר' מרדכי רומאנו לסדר זרעים שפרסם יוסף פאעור ניתן ללמוד קצת יותר על סדרי הלימוד בישיבת טולדו ובייחוד על מרכזיות פירושי הרא"ש בזמנו של ר' יהודה, וכן על משמעות המונח חזרה שנקט גם ר' מנחם בן זרח. ר' מרדכי, על פי עדותו, למד בטולדו בחי' ר' יהודה, וסביר ביותר שהיה תלמידו – הוא כינה את רבו 'הרב נר"ו', תואר המתאים למורה שגם כיהן כרב. אין אנו יודעים הרבה על ר' מרדכי זה מלבד מה שעולה מפירושו ומהקולופון שכתב לפירושו.²⁹ מכל מקום חשוב לציין שפירושו מושתת על פירוש הרא"ש וניתן להגדירו כהערות ומשא ומתן על דברי הרא"ש.³⁰ בסעיף יד של חידושי כתב ר' מרדכי:

זאת המשנה (היה) היא קשה הרבה להבין, ותדקדק בה ותמצא שהוא כך. וכשחזרנו אותה לפני מרינן הרב נר"ו לא היה יכול לישב אותה בשום ענין... שהרי ר' אליעזר אומ"ר] יתנו לאוכליהם וחכמ"ן] אומ' אין החוטא נשכר אלא ימכרו לאוכליהם וכ"ו] (של השנה). ומפ' בפ' [מפורש בפירוש, כלומר בפירוש של הרא"ש] ימכרו לפי ר' יוחנן לא יאכלם לבדו לפי שנמצא אוכל בטובה, אבל יתחלקו עליו ועל זולתו. וקש"א] לי מי דחקם לפרש שהוא אוכל מהם.... בכל זה עשינו משא ומתן לפני מרי' הרב נר"ו ולא יכול... לישב אותה.³¹

28 צדה לדרך, עמ' 7.

29 'אני מרדכי בר' מנחם נר"ו הידוע רומאנו כתבתי אלו התוספות לעצמי במדינת טולטולה וסיימתי אותם ביום ד' בעשר ימים לחדש שבט שנת הק"ו ליצירה...'. הדברים הובאו אצל פאעור, עמ' 219. פאעור סיכם שם את הנתונים המעטים שבדינו על אודותיו.

30 שם, עמ' 219.

31 שם, עמ' 223–224. כמובן בהזדמנויות אחרות היה לרבו מה להשיב, לדוגמה בסעיף יב: 'ותיר' לי מורי הרב נר"ו'.

וכך סיכם פאעור את מסקנתו מפירושו של ר' מרדכי, המושתת על פירוש הרא"ש: 'בזמנו של הרב יהודה בן הרא"ש ז"ל התלמידים למדו לבדם משניות מסדר זרעים עם פירוש הרא"ש ואחר כך היו חוזרים לפני רבם ועושים משא ומתן לפניו³² – לא רק הלימוד לפני הרב נסמך על תורת הרא"ש אלא גם מוסד החזרה.³³

דורות שלמים של רבני עיר ודיינים התחנכו אפוא על תורת הרא"ש, ולימים היו ל'חייליו' של הרא"ש ולמפיצי תורתו על ארמת ספרד. התוצאה של מציאות חברתית-לימודית זו ניכרת מדברי ר' לוי אבן חביב, ממגורשי ספרד, שכתב כ-150 שנה לאחר מכן על בני קסטיליה 'שהחזיקו להרא"ש לרבן',³⁴ ור' יצחק קארו, בן תקופתו, קבע 'שבכל ספרד נוהגים בכל הדינים ובכל ענייני איסור והיתר כסברת הרא"ש'.³⁵ גם אם דברי חכמים חשובים אלה לא שיקפו במדויק את המציאות ההלכתית המורכבת בקסטיליה בדור הגירוש, ברור שהיה לרא"ש מעמד מרכזי של סמכות הלכתית בכירה, שהתחרה עם מעמדם של הפוסקים הספרדים הקלסיים, הרמב"ם ור' יצחק אלפאסי (הרי"ף).³⁶ נראה שפועלו היומיומי של ר' יהודה כסמכות הלכתית, כראש לדיינים וכראש ישיבה תרם להשרשת מורשת אביו לא פחות מפעילותם הספרותית של תלמידים אחרים של הרא"ש.

32 שם, עמ' 224.

33 ידועה איגרתו המפורסמת של ר' יעקב בן הרא"ש, שנכתבה זמן מה לאחר פטירת אביו, ושבה ביקש ר' יעקב מיידו: 'וכל מה שיש לך מספרים הביא: בין פירושי רש"י או גמרות או שאר חבורים ותוספות אינך צריך להביא כי אין אנו לומדים אלא שיטת אבא מרי זצו"ל' (אסף, עמ' 137). בהקשר זה ראו: תוספות הרא"ש, כתובות, מבוא, עמ' 9, הערה 40, ובגוף הספר, עמ' רמד; תלמיד הרא"ש הביא שם דברים ששמע מפי ר' יהודה נר"ו. כמו כן ראו: תוספות הרא"ש, שבועות. במהדורה זו הדפיסו לאורך כל הפירוש הוספות ופירושים של אחד מבני הרא"ש על התוספות שנכתבו כבר בחיי אביהם.

34 דברי ר' לוי אבן חביב צוטטו בתוך: בית יוסף, אורח חיים, סי' נא, רטו.

35 תשובות ר' יצחק קארו, סי' א, בתוך: שו"ת בית יוסף, עמ' שפה. על עדויות מחכמים אחרים ראו: גלינסקי, על תפוצת, עמ' 41-44.

36 בתקופה זו היה החיבור של ר' יעקב בן הרא"ש 'ארבעה טורים' נפוץ בין הלומדים מיוצאי ספרד יותר מאשר 'משנה תורה' לרמב"ם, וזו עוד אינדיקציה למעמדו המרכזי של הרא"ש כפוסק ספרדי. ראו לעת עתה: בניהו, גלינסקי, על תפוצת; גלינסקי, תפוצת הטורים.

ג. ר' יהודה – האח שלא כתב חיבור הלכתי

משלושת בני הרא"ש שכלטו בכישרון לימודי – ר' יחיאל, ר' יעקב ור' יהודה – היחיד שלא כתב חיבור הלכתי היה ר' יהודה,³⁷ ויש לברר מה הייתה הסיבה לכך.³⁸ בידינו שני מקורות מידע על ר' יהודה: צוואתו הרוחנית, שכתב עבור בניו לקראת סוף ימיו,³⁹ ואוסף של פחות ממאה תשובות הלכתיות שהשיב, ושנאספו לאחר מותו על ידי תלמידו שהיה גם אחיינו וגיסו, ר' אשר בן שלמה.⁴⁰ בצוואתו של ר' יהודה יש מידע ביוגרפי רב ודברי תוכחה ואידאולוגיה

37 ספרי ר' יעקב בן הרא"ש בהלכה מוכרים היטב. על חיבור הלכתי בענייני אורח חיים שכתב ר' יחיאל, ושלא הגיע לידינו, ראו: פריימן, הרא"ש וצאצאיו, עמ' קז-קח.

38 אין בידינו כל רמז מר' יהודה או מבני זמנו שהוא כתב חיבור הלכתי. לפני כמה שנים הציע תא-שמע ששרידי ספר שגילה, והדומה בהיקפו ל'ארבעה טורים', הוא ספר 'חוקת התורה' לר' יהודה בן הרא"ש. ראו: תא-שמע, ספרים, עמ' 220-221. אולם גם הוא לא הכריע בזיהוי זה, וראו דבריו שם. חבצלת דחה אפשרות זו בטענות חזקות. ראו: זכרון יהודה (חבצלת), עמ' קפט-קצא. ברור שהספר הוא מדרום צרפת, כיוון שתורת דרום צרפת דומיננטית בו, ואין הוא תואם ספר שנכתב בבית מדרשו של הרא"ש.

39 לפחות חלק מהדברים נכתבו סמוך למותו. ראו: זכרון יהודה (חבצלת), צוואה, עמ' קעז, על יד הערה 64 – זמן כתיבת הדברים בחודש נובמבר שנת ק"ט (1349), ור' יהודה נפטר בחודש תמוז באותה שנה. ראו העתק מצבתו המובא שם במבוא, עמ' 38.

40 על קובץ זה ארחיב בהמשך הדברים. על ר' אשר בן שלמה ראו: פריימן, הרא"ש וצאצאיו, עמ' קי-קיב; זכרון יהודה (חבצלת), מבוא, עמ' 41-42. לא נראה שר' אשר היה רב או דיין קבוע, אך הוא שימש זמן מה דיין, כפי שעולה משאלה ששלח אל ר' יהודה: 'שאלה עוד ילמדני מרי. אם אני חייב להעניש למי שידעתי שעבר עבירה קודם שברוני לדיין'; ותשובת ר' יהודה: 'אדם שעבר עבירה קודם הדיינות שלך, אם יש עדים בדבר, והיא עבירה שראוי להעניש עליה, לא תימנע בשביל שלא היה בזמן הדיינות שלך' (זכרון יהודה [חבצלת], סי' מז, עמ' כא). אין שום סימן המעיד שכל השאלות ששאל ר' אשר בן שלמה את דודו הן מתקופה זו בחייו, וכידוע בערי קסטיליה באותם ימים הייתה תחלופה מהירה למדי של דיינים, והם שימשו בתפקיד זמן קצר. ראו: בער, תולדות היהודים, עמ' 126-127; ביינארט, עמ' 31. בסיכומי של דבר אפשר לומר על ר' אשר בן שלמה שהיה אחד המלומדים בעיר אך ודאי לא סמכות הלכתית (כך למדים מטיב השאלות ששאל את דודו), וששימש זמן מה דיין.

חסידית-אשכנזית שניסה להנחיל לצאצאיו. הוא גם הסביר שם מדוע לא כתב ספרי הלכה. אבל קודם שאדון בדבריו המפורשים אציג את הרקע ההיסטורי והנפשי שתיאר ר' יהודה בצוואתו.

ר' יהודה סבל בילדותו מעיוורון ולאחר מכן מחולשת עיניים, וזו לא סרה ממנו עד זקנותו. וכך כתב: 'ויהי בהיותי כבן שלוש חודשים, בעיני חליתי, וממנו כבתחילה לא נרפאתי. ואני כבן שלוש שנים השתדלה אשה אחת לרפאני, והוסיפה על עיוורוני, עד אשר עמדתי שנה אחת כלוא בבית לפי שלא ראיתי הדרך אשר הייתי הולך'.⁴¹ למזלו אחרי טיפול כושל זה טיפלה בו מִרְפָּאה אחרת, יהודייה, מומחית לרפואת עיניים, והיא הצליחה להחזיר לו את מאור עיניו חלקית לפחות, כלשונו: 'עד שבאת יהודיה אחת יודעת ברפואת העיניים, והשתדלה כשני חודשים, ומתה. ואילו חייתה עוד חודש אחד אפשר שהייתי רואה כבתחילה, ואלמלא השני חודשים שהשתדלה עמי אולי לא הייתי רואה מאז מאורות מימי'.⁴²

בגלל חולשתו זו זכה יהודה הצעיר ליחס מיוחד מצד הוריו: 'ובשביל חולשת עיני, עזבנו אבי ואמי לעשות כל הישר בעיניי. ולא יסרוני, גם לא הוכיחוני. ועל כן להוכיח לאחרים לא הורגלתי, כי לא לימדוני, ואפילו לבני לא אדע להוכיח'.⁴³ גם בכל הנוגע ללימוד תורה ביקש אביו להקל עליו: 'ומאז למדתי המסכתות שהיה מגיד א"א ז"ל בישיבה כפי השגתי בלבד, לא בקושיא ותשובה'.⁴⁴ כלומר תכנית הלימודים של ר' יהודה הייתה קלה משל שאר הלומדים בני גילו. הוא למד את ההבנה הפשוטה של הסוגיה בלי המאמץ האינטלקטואלי שדרשה ההתעמקות העיונית ב'קושיא ותשובה'. כנראה מתוך אותה דאגה לשלומם האישי ולבריאותו הפיזית החליטו הוריו לשלחו לספרד בעודו צעיר למדי: 'ואני כבן (ט) (י"ג) שנים מארץ גזירה הוציאני, ולטוליטלה [טלטולין] גבר טלטלני'.⁴⁵ גם את החוויה הטראומטית הזאת – העקירה ממשפחתו ומארץ מולדתו – קשר ר' יהודה להתפתחותו הלימודית: 'ומשנות לימוד אשכנז יצאתי, ולשנות צרפת לא באתי, כי הגלות מבלבל הדעת. וגם לא היה לי כתב ולא לשון ללמוד בכתב ספריהם, ולהבין לשון מליצותיהם'.⁴⁶

41 זכרון יהודה (חבצלת), צוואה, עמ' קעג.

42 שם.

43 שם.

44 שם.

45 שם. והשוו את לשונו לפתיחת תשובתו לר' חסדאי קרשקש מברצלונה המובאת בסמוך.

46 שם. קשה להבין את דברי ר' יהודה אבל ניתן להציע שתחילה ביקש לומר שלאחר שסיגל לו את דרך הלימוד האשכנזי הוא לא הצליח בהשגת דרכם העיונית של בעלי התוספות הצרפתים –

למרות כל הקשיים עלה ר' יהודה לגדולה והיה תלמיד חכם חשוב, מנהיג רבני של קהילה חשובה, ועמד בראש ישיבה פורחת. עם כל זה עדיין אפשר לשמוע את כאבו של הנער החולה בדבריו של הרב הזקן על מר גורלו ועל חוסר יכולתו לכתוב ספרים תורניים: 'וגם לא יכולתי לטרוח ימים ולילות, מחולשת העיניים כי הם אפילות, ולכן לא יכולתי לכתוב ספרים, ולא לחבר חיבורים'.⁴⁷ כלומר חולשת עיניו לא אפשרה לו לעמול לילות כימים – תנאי יסודי לאדם הרוצה להאריך את יומו מעבר לשעות השמש. לבד ממצואות כואבת זו ראוי שלא להתעלם מרגשי הנחיתות בתחום הלמדני המשתקפים בכירור מדבריו של ר' יהודה. חולשת העיניים לא רק השאירה בידיו שעות כתיבה מעטות אלא גם עיכבה במידת מה את השכלתו התורנית, שכן הוא לא קיבל את החינוך התלמודי האינטנסיבי שקיבלו שאר אחיו המוכשרים. אף עזיבת חיק משפחתו ויציאתו לרכים בגיל צעיר הכבידו עליו כל חייו. כך עולה מדבריו הפתיחה לתשובה ששלח לר' חסדאי ב"ר יהודה קרשקש מברצלונה, שבהם בחר להרגיש שגולתו מבית אביו בגיל צעיר היא סיבה לחולשתו בתחום הלימוד:

מי אשר יבוא אחרי המלכים את אשר כבר עשוהו.

מי הוא זה ואיזה הוא אשר ערב לבו לגשת אליהם, לחלוק על דבריהם.

אשר בראיות ברורות דבריהם מוכיחים, שפתים ישק משיב דברים נכוחים. על אחת כמה וכמה צעיר כמוני, אשר הזמן מאריך מולדתי הוציאני, וטוליטולה טילטולי גבר טילטלני. טרם למדתי חוכמה, וגם פה לא עשיתי מאומה.

וניטל רוב המדבר בלשוני, וכבר פה וכבר לשון אני.

שהייתה חלק מתכנית הלימודים בישיבות אשכנז באותם הימים – 'כי הגלות מבלבל הדעת'. לעומת זאת בהמשך דבריו, 'לא היה לי כתב ולא לשון ללמוד בכתב ספריהם, ולהבין לשון מליצותיהם', התייחס ר' יהודה לתקופה שלאחר בואו לספרד, כאשר היה צריך ללמוד שפה חדשה, ועל כן לא הצליח ללמוד הרבה תורה וחכמה מבני המקום. לפי הבנה זו מבנה דבריו דומה למה שכתב בפתיחת תשובתו לר' חסדאי קרשקש: 'הזמן מאריך מולדתי הוציאני, וטוליטולה טילטולי גבר טילטלני, טרם למדתי חוכמה, וגם פה לא עשיתי מאומה'. כלומר היציאה בטרם עת מבית אביו וטלטול הדרכים פגעו בחינוכו הלמדני האשכנזי-הצרפתי, ובבואו לספרד ('פה') הוא לא הצליח להתקדם וללמוד מבני המקום במידה שרצה. וראה ציטטה רחבה יותר מן הפתיחה לאיגרת זו להלן בגוף המאמר.

שם. 47

ואיני כדאי שאתם שולחים לי לדעת דעתי הקצרה. אמנם לפי הענוה אשר
בכם גברה.

אחזה דעי אף אני, אחר דרישת השלום כפי קוצר לשוני.
הנה לשלום מר לי מר, וזאת ליהודה ויאמר.⁴⁸

אף אם לא נקבל כפשוטה את התבטלותו של ר' יהודה כלפי ר' חסדאי, נדמה
שדבריו יכולים ללמד על פצע שלא הגליר כל חייו, פצע שגרם לו גורלו המר
שהוציאו מארץ מולדתו ומחיק משפחתו בגיל צעיר.⁴⁹
ר' יהודה, בנו של הרא"ש ואחיו של בעל ה'טורים', ודאי ידע היטב מה
ערכם והשפעתם של ספרים, ועל כן חוסר יכולתו לתרום בתחום זה פגע בו
קשות.⁵⁰

48 שם, סי' עג, סעיף י, עמ' נט.

49 מדבריו בצוואה משמע שהוריו שלחו אותו מאשכנז בשל
מצב ביטחוני רעוע – 'מארץ גזירה הוציאני' – כלומר מתוך
דאגה לשלומם, אך בעיני הנער הצעיר לימים נראה היה שגורל
מר הביא אותו לעזוב את חיק משפחתו ('אשר הזמן מארץ
מולדתי הוציאני').

50 מסקנתי שאי יכולתו של ר' יהודה לחבר חיבורים הלכתיים
גרמה לו צער נפשי רב נובעת מהכללת נושא זה בצוואה
הרוחנית שכתב לבניו בזקנותו. כל הקורא צוואה מרתקת
זו יכיר מיד שר' יהודה כתב בה על נושאים ומסרים שראה
חשיבות להעבירם לבניו. אילו אי יכולתו לכתוב ספרים
לא הייתה מעיקה עליו, סביר להניח שלא היה מזכיר זאת
בצוואתו. מדברי תא"ש שמע עולה הסבר אחר לעובדה שר'
יהודה לא כתב יצירות הלכתיות. ראו: תא"ש שמע, רבנו
אשר, עמ' 182–183. לדעתו ר' יהודה לא ציטט בתשובותיו
מתשובות אביו ומחיבורו ההלכתי של אחיו ר' יעקב בשל
התנגדות עקרונית באשכנז לקודקסים הלכתיים ולאוספי
שו"ת. תא"ש שמע התבסס בדבריו על קטע מדברי ר' יהודה
בתשובתו המפורסמת בנוגע לניסיון התקנה של זקני טולדו,
שחלקים גדולים ממנה הובאו לעיל, הערה 22: 'וכי תאמרו,
מאחר שצדקו רוב דבריו [של החיבור ההלכתי] ובלא מחלוקת,
לא נחוץ למיעוט דבריו שנחלקו עליו, כי הכתוב אומר אחרי
רבים להטות. זה אינו, שהפסוק אינו מדבר אלא בדין שנחלקו
בו רבים ויחיד שנעשה כרבים, אבל מי שמחבר ספר בענין
דינין והוראות שאם רובו כדין נלך אחר כולו, חלילה וחס, שאין
לך אדם, אפילו בזמן הזה שהלבבות אטומות, אם נפתחו קצת
בתלמוד ויחבר חיבור בו, שלא יהיו רוב פסקיו כדין, ובמיעוטו
שטעה יש חורבן עולם להטות משפטים וחוקים ולעבור על
כריתות ומיתות בי"ד [בית דין]' (זכרון יהודה [חבצלת], סי'

ד. השו"ת של ר' יהודה

דבריו של ר' יהודה בצוואתו אכן יכולים להסביר מדוע לא כתב יצירות ספרותיות של ממש, אבל אין בהם כדי להסביר את מיעוט תשובותיו שהגיעו לידינו.⁵¹ כאמור ר' יהודה היה לא רק ראש ישיבה אלא גם הרב של טולדו וסביבתה ואולי של קסטיליה כולה. עיקר עיסוקו של רב במעמד זה הוא מתן חוות דעת מנומקות בכתב ובעל-פה לרחוק ולקרוב, ומי שכיח בתפקיד זה יותר מעשרים שנה אמור היה לכתוב מאות תשובות ואפילו אלפים. גם אם לא כתב 2,000–3,000 תשובות כמו הרשב"א, הסמכות ההלכתית הגדולה, שפעל בשנים 1260–1310 בברצלונה,⁵² הרי צפוי היה שתשובותיו יתקרכו בכמותן לאלו של אביו, הרא"ש, שכתב 'למעלה מאלף' תשובות.⁵³ אף אם נניח שאביו קיבל פניות גם מחוץ לאזור פעילותו, בגלל מעמדו וגדולתו בתורה, וכן הביא עמו תשובות שהשיב בהיותו באשכנז,⁵⁴ הרי עדיין היינו יכולים לצפות לקובץ של 400–500 שו"תים. והנה יש בידינו קובץ קטן של שמונים ושלושה סימנים, שחמישים ושניים מהם (סי'

נד, עמ' כז). כאמור לדעת תא-שמע יש בהצהרה זו התנגדות עקרונית לכתיבת חיבורים הלכתיים ולשימוש בהם. ואולם לדעתי ניתוח דברי ר' יהודה אין להתעלם מהקשרם הספציפי – פולמוס חריף נגד תקנה שהייתה מערערת את סמכותו ופוגעת בעצמאותו ובעצמאות שאר הדיינים במערכת המשפט ובמערכת הפסיקה. אם כן יש להבין את דבריו כך: ר' יהודה ציין את חולשתה של מערכת פסיקה מכנית המחייבת את הדיין או הרב ללכת בעקבות החיבור המוסמך, ותחת זה הדגיש את הצורך בהכרעה על ידי רב או דיין מוסמך. לדבריו תמיד יש צורך בבקרה עצמאית של פוסק הלכה או דיין מלומד על כותבי הספרים. אין חיבור שאין בו טעות, ועל כן אין להיתלות בהוראה בקודקס כאשר יש רב או דיין שיכול להכריע בעצמו; ההכרעה הסופית חייבת להישאר תמיד בידי בעל הסמכות. אבל אין בזה התנגדות גורפת לכתיבת ספרי עזר לדיינים או לרבנים אלא התנגדות תקיפה לתקנה שתשלול מן הדיין או הרב את עצמאותו ואת חופש הוראתו לפסוק כראות עיניו, ושתכבול אותו להורות לפי ספר חוקים סטנדרטי.

51 על שני כתבי-היד של השו"ת ועל דפוס ברלין תר"ו ראו:

זכרון יהודה (חבצלת), מבוא, עמ' 42–47.

52 הבלין, עמ' ח-ט והערה 4 שם.

53 כלשונו של תא-שמע, רבנו אשר, עמ' 169, לקראת סוף העמוד.

54 על התשובות האשכנזיות שהגיעו לידינו ראו: שם, עמ' 168–169; טולידנו, קובצי תשובות, עמ' 23–24, 103–115.

א-נב)⁵⁵ הם פרי התכתבות אישית ולא פורמלית בין הרב לאחינו, ר' אשר בן שלמה, שהיה העורך הראשון של הקובץ.⁵⁶ בהתכתבות זו נתן ר' יהודה לאחינו הוראות הלכתיות בלבד כלי כל התעמקות עיונית ובלי דיון בשיטות ההלכתיות. לאחר חליפת מכתבים זו יש עוד עשרים ותשעה סימנים (סי' נג-פא) שאסף ר' אשר, והוא העיד עליהם שנכתבו בכתב ידו של דודו.⁵⁷ ואחרי כן הוסיף עורך אנונימי⁵⁸ שתי חטיבות לספר, ובראשונה מהן יש עוד שתי תשובות חדשות השייכות לר' יהודה.⁵⁹

55 בחלק זה של הספר בדרך כלל כל סימן או מכתב כולל יותר מנושא אחד. בעניין זה ראו: זכרון יהודה (חבצלת), מבוא, עמ' 44 על ההבדלים שבין כ"י סנקט פטרבורג, האקדמיה הרוסית, המכון ללימודים מזרחיים B 1/289 לכ"י אמסטרדם, ספריית האוניברסיטה, רוזנטליאנה 136.

56 דבריי באים בעקבות תיאורו של קסל בהקדמתו לזכרון יהודה (רוזנברג), 'הקדמת המגיה'.

57 לאחר סי' נב, שבו מסתיימת חליפת המכתבים ביניהם, ר' אשר מעיר לפני הבאת התשובה בסי' נג: 'שאלה על מעשה שאירע בכאן'. כנראה מדובר בתשובה שמצא בעיר מגוריו. הערה זו מעידה על המעבר בין קובץ ההתכתבות בינו לבין דודו לקובץ התשובות שליקט. בסי' נד-פא הוא העיד באמצע סי' סב 'ע"כ [עד כאן] כתיבת מרי דודי ה"ר יהודה ז"ל. וכן כל תשובה שכתבתי בזה הספר סתם, העתקתי מכתב ידו'. ומיד לאחר מכן יש עוד עדות על תשובה אחת של דודו ר' יעקב: 'שוב מצאתי מכתבת מרי דודי ה"ר יעקב תשובה אחרת בצידה של זו על זה המעשה, ונראה שהסכימו שניהם עליה, כי כתבה בלשון רבים, גם אני מצאתי בה הגהות מכתבת מרי ה"ר יהודה ז"ל'. גם בסי' עג, בתשובה לר' חסדאי קרשקש מברצלונה, שיתפו פעולה שני האחים, ר' יהודה ור' יעקב. עוד יצוין שבסי' עה (במהדורת רוזנברג הוא הודפס בסוף הספר, ובמהדורת חבצלת הוחזר למקומו הראוי) הובא פסק בית דין בעניין מוסר שחתומים עליו ר' יעקב בן הרא"ש ועוד שלושה דיינים, ולא הוזכר שם שמו של ר' יהודה. מיד לאחר סי' פא, שהוא התשובה האחרונה באוסף, יש כותרת 'תשובות אחרות', המעידה על עבודתו של עורך אחר.

58 לא נמצאה אצלו כל הערה אישית המעידה על יחס של קרבה בינו ובין ר' יהודה.

59 בכותרת לחטיבה הראשונה (סי' פב-פז) נכתב 'תשובות אחרות', אבל יש בחטיבה זו רק עוד שתי תשובות חדשות השייכות לר' יהודה וחומר אחר שאינו שייך לו. התשובות הן סי' פה, פז, וסי' פג הוא חזרה על תשובה שכבר הופיעה בסי' עד. בכותרת לחטיבה השנייה (סי' פח עד סוף הספר בכתב-היד, ובמהדורת חבצלת, עד סוף סי' קא) נכתב 'מכתבת

יש בידינו אפוא סך הכול שמונים ושניים או שמונים ושלושה סימנים השייכים לר' יהודה.⁶⁰ וכאשר מורידים את חמישים ושניים הסימנים שאינם תשובות של ממש אלא התכתבות אישית בינו לבין אחיינו, נותרים שלושים או שלושים ואחד סימנים או איגרות לר' יהודה⁶¹ – כמות קטנה ללא ספק.⁶²

הרב ז"ל הועתקה. חטיבה זו כוללת כנראה רק העתקות של ר' יהודה לדברי חכמים שקדמו לו או מבני זמנו, מעין ספר ליקוטים, אבל לא תשובות שלו עצמו. סי' ק הוא תשובה של חכם אחד על שאלה ששאלו אותו ר' יהודה ור' יעקב, אחיו של ר' יהודה. על הסוגה הספרותית של ספר ליקוטים ראו: עמנואל, שברי לוחות, עמ' 250-254. כמובן אין בחלק זה תשובות של ר' יהודה עצמו אלא רק דברים שהעתיק לצרכיו. ראו לעיל, הערה 57, על שתי תשובות שר' יעקב היה שותף עם אחיו בכתיבתן, ועל פסק בית דין שהוא חתום עליו. כתבתי בגוף המאמר 'שמונים ושניים או שמונים ושלושה סימנים' ולהלן 'שלושים או שלושים ואחד סימנים' מפני שבסי' עה ר' יעקב הוא שחתום על פסק בית הדין בענייני מוסר עם עוד שלושה דיינים, ואחיו ר' יהודה לא נזכר שם.

אשר לנושאים שר' יהודה עסק בהם בקובץ קטן זה, מלבד מה שכתבתי לעיל, הערה 17, ראוי לשים לב לשני נושאים עיקריים: האחד, חוות דעת על תקנות, פרשנות לתקנות, דיני ציבור – סי' נב, נד, נט, סד, ע, עח – סך הכול שישה סימנים; והאחר, ענייני סדר ציבורי, בעיקר דיני עונשים בזמן הזה – סי' נח, סג, (עה), עז, עט, פ, פז – סך הכול שבעה סימנים (לעניין סי' עה ראו ההערה הקודמת). על גישתו של ר' יהודה לעונשים גופניים, בכלל זה עונש מוות, ראו: פסמנק. בדרך כלל לא נשמר שם המקום שממנו נשלחה השאלה, אך ניכר מתוכן השאלות והתשובות שהרבה מהן באו מערי ספרד האחרות. יש כמה תשובות שנשמר בהן שם הנמען, לדוגמה בענייני קהילה ותקנותיה וסדר ציבורי פנו אל ר' יהודה מהערים קורדובה (סי' נח, עט), וילאריאל (סי' ע) וברבשקה (Briviesca, סי' פ). בנושאים שאינם נוגעים בפרשנות של תקנות קהילה ושאינם קשורים לסדר ציבורי פנו אליו מברצלונה (סי' עג), מטודלה (סי' פא) ועוד.

אופיין של התשובות שהשיב ר' יהודה לאחיינו ר' אשר בן שלמה דומה לשו"ת אינטרנט או למסרון המשמשים בימינו, שבשניהם אין המשיב רואה צורך להוכיח לשואל את נכונות עמדתו אלא רק מודיע לו כיצד עליו לנהוג. על כן כל הרוצה לחקור את דרכו של ר' יהודה בהלכה ואת מידת עצמאותו או תלותו בדעת אביו, ראוי לו להתמקד בשלושים ואחת התשובות הנוספות ולא בהתכתבות עם אחיינו. אבל גם בין שלושים ואחת התשובות הללו יש שבעה סימנים הדומים באופיים לתשובות שהשיב לאחיינו, ובזה מצטמצם עוד מאגר

כמובן קשה לשים בכפיפה אחת את השו"ת של ר' יהודה עם קובצי השו"ת החשובים של גדולי ספרד שקדמו לו – הרי"ף, הרמב"ם, הרשב"א, הרא"ש – ושל הבאים אחריו – ר' יצחק בן ששת (הריב"ש), ר' שמעון בן צמח דוראן (מחבר 'שו"ת תשב"ץ') ואחרים. אבל דומני שגם כאשר משווים את הקובץ שלו לאוספים ספרדיים אחרים בני זמנו או מאוחרים ממנו, כגון אלו של ר' יום טוב בן אברהם אשכנזי (הריטב"א) ור' נסים בן ראובן גרונדי (הר"ן), שאינם קבצים גדולים בכמות, חולשת הקובץ של ר' יהודה ניכרת לעין.

מדוע שרדו רק תשובות מעטות מפרי עטו של ר' יהודה? נדמה שיש שתי אפשרויות סבירות להשיב על השאלה:⁶³ ייתכן שהוא כתב תשובות רבות, אבל מסיבות כלשהן הוא ותלמידיו לא שמרו על העתקים שלהן,⁶⁴ וייתכן שהוא כתב ואף שמר העתקים של תשובותיו אבל עקב אסון כלשהו, כגון שרפה, אבדו כתביו. אין בידינו מידע שיסייע להכריע בין האפשרויות הללו, אך על פי דבריו של ר' יהודה בצוואתו וככמה מתשובותיו יש יסוד להשערה שבשל דימויו העצמי וענוותנותו המופלגת⁶⁵ הוא לא ראה בתשובותיו מסמכים שיש לשמור לדורות. על פי השערה זו ר' יהודה אכן כתב תשובות רבות – אם כי קשה לדעת אם היו מנומקות אם לאו – אך הן לא נשמרו בעיקר מפני שהוא לא ראה בכך חשיבות.

התשובות ההלכתיות היכולות לגלות דבר על דרכו. הסימנים בחלק ב הדומים באופיים לאלו שבחלק א, שאין בהם הרבה תוכן הלכתי-עיוני, הם: נב, נו, נז, סה, סו, פ, פה. מנגד יש לציין את עושר התיאורים מן החיים בשאלות המפורטות ששלח ר' אשר אל דודו. אפשר ללמוד מהם הרבה על הווי החיים של לומדי התורה ועל מקומם בחיי הקהילה. וכבר העיר על זה הכהן, זכרון יהודה.

63 בהנחה שהוא אכן השיב תשובות. קיימת אפשרות תאורטית שלמרות היותו רב של עיר מרכזית ובנו של פוסק מוכר לא פנו אליו אנשים בשאלותיהם. אבל בעיניי סבירותה של אפשרות זו קלושה.

64 תא-שמע בווזאיי סבר כך אם כי לא דן בנושא במפורש. ראו: תא-שמע, רבנו אשר, עמ' 173-174. לדעתו ר' יהודה הלך בדרך אביו, הרא"ש, ודגל בגישה 'אשכנזית' שמיעטה בחשיבות של ספרות השו"ת. גישה כללית זו של תא-שמע בעניין ספרות השו"ת באשכנז וצרפת איננה מקובלת על הכול, וראו מה שכתב בעניין זה לאחרונה, בעקבות אורבך: עמנואל, עמ' 270-273, ובפרט עמ' 270, הערה 226.

65 ראו את כל ביטויי הענווה של ר' יהודה: זכרון יהודה (חבצלת), מבוא, עמ' 29, הערה 61. נדמה שאף שביטויים כאלה שכיחים אצל מחברי ימי הביניים, הרי התבטאויותיו של ר' יהודה חורגות במקצת מהמקובל.

כאמור אין ביכולתי להוכיח השערה זו, אבל כדי להבהיר עוד את הסוגיה אבקש לחקור את הסיבות להתהוות האוספים הגדולים מספרד הנוצרית, כלומר אלו של הרשב"א והרא"ש. ואולי מכלל הן, כלומר מן האוספים הגדולים, נוכל לשמוע משהו על הלאו, על האוסף הקטן של ר' יהודה.

בדרך הניגוד יצוין שכאשר אנו מוצאים אוספי תשובות גדולים של חכם מסוים, כגון הרשב"א והרא"ש, הרי זה בעיקר מפני שהמשיב עצמו – או מי מאנשי ביתו המקורבים אליו – הקפיד להכין לו העתקים של תשובותיו קודם שנשלחו אל השואלים,⁶⁶ וכך התאפשר להוציא כעבור זמן אוספים גדולים של דבריו.⁶⁷ אמנם אין להסיק מכאן שכל מה שנכנס לקובץ או לקבצים המאוחרים בא מבית הרב. סביר להניח שנאספו תשובות נוספות ממקורות אחרים, למשל מהחכמים שאליהם היה רגיל לשלוח תשובות ומתלמידיו הקרובים, אולם בידי התלמידים שעסקו בעיזבונו הרוחני של רבם היה בסיס איתן שעליו יכלו לבנות נדבכים נוספים ממקורות אחרים.⁶⁸

ה. על הפצת קובצי שו"ת של הרשב"א והרא"ש בחייהם

למיטיב ידיעתי אין בידינו עדויות מפורשות על חכמים בימי הביניים ששמרו להם העתקים מסודרים של תשובותיהם, אולם אפשר למצוא אינדיקציות לנוהג כזה,⁶⁹ ואציג כאן אינדיקציות כאלה מתוך תשובות של הרשב"א והרא"ש, גדולי המשיבים שפעלו בספרד הנוצרית במאה השלוש עשרה והארבע עשרה.⁷⁰

66 ראו להלן, הערה 94.

67 בכמה מקומות שיער גויטיין שהנוהג בתקופת הרמב"ם ובנו היה שהמשיב כתב את תשובתו על הדף שעליו הגיעה לידיו השאלה, ואחרי כן העתיק סופר מקצועי או החכם עצמו את השאלה והתשובה לדף אחר, וההעתק הנקי נשלח אל השואל, והמקור נשמר בידי המשיב. וראו: גויטיין, תשובות, עמ' 193–194; גויטיין, קהילות, א, עמ' 398; ה, עמ' 485–486. לאחרונה הוסיף על דבריו פרידמן. תודתי שלוחה לפרופ' פרידמן שהבהיר לי את העניין והואיל להראות לי את דבריו בנושא טרם פרסומם.

68 על הנושא בכלל ראו: שפיגל, עמ' 232–244.

69 על ר' יוסף קארו ראו להלן, הערה 116.

70 עמנואל אישש לאחרונה קביעה זו באשר ליצירת אוספי תשובות של מהר"ם מרוטנבורג. ראו: עמנואל, מהר"ם מרוטנבורג, בעיקר עמ' 302–303.

מדובר באינדיקציות משלושה סוגים:⁷¹ עדותו של חכם כי העתיק עבור השואל תשובה ישנה שכבר כתב בנושא, היא אינדיקציה שהוא שמר העתק של התשובה המקורית; אם חכם הזכיר בדבריו תשובתו שהאריך בנדון בתשובה שכתב בעבר, אפשר לשער שהוא שמר את תשובתו ועל כן יכול היה להפנות אליה, אם כי במקרה זה ייתכן שלא שמר לו העתק אלא נעזר בזיכרונו; אם חכם פרסם עוד בחייו קובץ של תשובותיו, אף אם הקובץ אינו גדול, אפשר לשער שהוא סבר כי שו"תים ראויים לפרסום, וידיים מוכיחות ששמר תשובות נוספות, על כל פנים את אלו שהיו חשובות בעיניו, לקראת פרסום אפשרי בעתיד. אפתח ברשב"א, כיוון שבמקרה זה יש ראיות חד-משמעיות, וכבר העיר על כך בקצרה שלמה זלמן הבלין במבואו ל'שו"ת הרשב"א'.⁷² ב'שו"ת הרשב"א' פזורות עדויות שעוד בחייו היו בידי ציבור הלומדים קבצים של תשובותיו:

- א. ואם תעיין בספר התשובות שאלות שלי שהוא בידך.⁷³
- ב. בספרי שאלות ותשובות ששם עמכם תמצאו בארוכה דבר זה.⁷⁴
- ג. ואם תחפשו בתשובות ושאלות שלי שישנם שם בעירכם לשם תמצאו את הכל, מבואר ביאור יפה... ואיני צריך להאריך. שבאותם תשובות שלי, תמצאו הכל מבואר.⁷⁵
- ד. עוד הקשית: על מה שכתבתי בתשובות.⁷⁶
- ה. שאלה: שנמצא כתוב בתשובה שלי.⁷⁷
- ו. והנה יגיעך קובץ מתשובות שאלות שלי, ושם תמצא דבר זה.⁷⁸

אנו למדים ממקורות אלה שהרשב"א לא התקשה להפנות את השואל לקובץ שנמצא בעירו או אפילו בידו. הוא אף הבהיר את דעתו לאחר ששאלו אותו על מה שכתב באחד מקובצי תשובותיו. במקרה אחד הוא הודיע לקורא שישלח אליו קובץ מתשובותיו. כאמור הרשב"א כתב במפורש על אוסף מוגדר – קובץ, ספר ואף ספרים – ולא על תשובות יחידות. במונחים של מחקר ספרות ימי הביניים אפשר לומר חד-משמעית שהיה קובץ או אפילו כמה קבצים של

71 שפיגל, עמ' 240–241.

72 הבלין, עמ' יד, הערה 20.

73 שו"ת הרשב"א, א, סי' תתקנט.

74 שם, ד, סי' סא.

75 שם, ד, סי' קטז.

76 שם, ד, סי' קא.

77 שו"ת הרשב"א המיוחסות לרמב"ן: שו"ת הרשב"א, סי' רעא.

78 שו"ת הרשב"א, ג, סי' רלא.

תשובות הרשב"א שהוא עצמו הפיץ. עבור הרשב"א ועבור קוראיו הייתה אפוא ספרות השו"ת אחד מענפי היצירה שעסק בו והפיץ, לצד ספרות החידושים וספרות הלכתית. מצטיירת מן הדברים דמות של חכם שדאג להעתיק ולשמור העתקים של תשובותיו קודם שנשלחו אל השואל, אסף אותם והפיץ אותם בקרב ציבור הלומדים. אם כן אין פלא שמספר תשובותיו ששרדו הגיע לאלפים.⁷⁹ לעומת זאת חומר הראיות באשר לדרכו של הרא"ש בעניין זה אינו חד-משמעי. אולם אף שניתן להתווכח על הפרשנות של חלק מהנתונים שאביא בסמוך, נראה שהרושם המצטבר מן המקורות השונים משכנע שגם הוא נהג כתלמיד חכם שהכיר בערך עצמו, ושהיה מעוניין להשפיע על ההלכה לדורות. במילים אחרות, נראה שגם הוא שמר לו העתקים של מבחר תשובותיו.⁸⁰ הרא"ש הזכיר בתשובותיו תשובות שכתב בעבר, ויש בידנו עדויות שכבר בחייו היה קיים קובץ של תשובותיו בידי מלומדים שגרו מחוץ לגבולות העיר טולדו. לדעתי די בשני מעגלי ראיות אלה כדי להסיק שהסוגה הספרותית של שו"ת הייתה חשובה בעיני החכם האשכנזי הזה. עד כה מצאתי שלוש תשובות שהרא"ש הזכיר בהן תשובות שכתב בעבר; בשתיים מהן הפנה את תשומת לבו של הקורא לכך שבעבר כתב תשובה אחרת ובה האריך לדון בנושא, ובאחת במקום להשיב לשואל תשובה מפורטת הוא העתיק עבורו תשובה ישנה שהייתה לפניו, ושבה עסק באותו הנושא:

א. וכן עשינו מעשה באשכנז, בשעת הגזרות, התרנו נשים על פי עדות בעלי תשובה, וכתבתי על זה תשובה גדולה.⁸¹
 ב. ולדבריהם, רשעים וגזלנים הם, האיש ואשתו, שלקחו ממון שמעון ומשכנו מה שלא היה שלהם. וכבר כתבתי תשובה גדולה על ענין כזה.⁸²

79 ראו רשימת כתבי-היד של תשובות הרשב"א: שו"ת הרשב"א, ה, מבוא, עמ' 9-11, ובייחוד מס' 4, 6, 7 – כתבי-יד שבהם יותר מ-1,000 תשובות של הרשב"א.

80 לתיאור מהדורות הדפוס של 'שו"ת הרא"ש' ראו: שו"ת הרא"ש, מבוא, עמ' 10-13. לתיאור כתבי-היד ראו: אורבך. וראו: טולידנו, קובצי תשובות; טולידנו, תשובות חדשות. 81 שו"ת הרא"ש, כלל נב, סי' ה, עמ' רכג. התשובה מופיעה בחלק השני של כ"י ירושלים, הספרייה הלאומית. Heb. 4^o1448, סי' צג. לתיאור שני חלקי כתב-היד ראו להלן, ליד הערות 98-101.

82 שו"ת הרא"ש, כלל עח, סי' ב, תשובה שנייה, ד"ה 'שאלה ראובן ואשתו', עמ' שכה-שכו.

ב.* כבר בא לפני דין מאחד שכתב כל נכסיו לבנו קטן, ולאחר ימים יצאו עליו שט"ח [שטרי חוב] ובאו לגבות מנכסיו והוציא שטר של בנו, ובטלתי השטר של בנו, והורדתי בעלי חוביו לנכסיו. והארכתי בראיות הרבה, ובאשביליא תמצא דברי אלה.⁸³

ב.** הנה כבר כתבתי תשובה גדולה על עניין כזה, נעשית מעשה בעשיר אחד שכתב שטר חוב גדול לבנו קטן ואח"כ יצא עליו שטר חוב והוציא שטר על בנו קטן כדי להפקיע שעבוד של בעלי חובין. ואני פסלתי שטר בנו והגביתי לב"ח מנכסיו, והתשובה היא בידי ר' יצחק ור' שמואל הלוי בני בנותיו של רבי יודא בן סחורין נ"ע.⁸⁴

התשובות המקוריות שהרא"ש הפנה אליהן הגיעו לידינו, כלומר הן נשמרו. הראשונה שבהן, תשובה שנכתבה באשכנז, הייתה מוכרת עד כה רק מאוסף התשובות של בנו ר' יהודה הנדון כאן,⁸⁵ ועתה היא צורפה למהדורתו של יצחק שלמה יודלוב ל'שו"ת הרא"ש'.⁸⁶ התשובה השנייה, שהוא הפנה אליה לפחות בשתי הזדמנויות שונות, ושנכתבה בספרד בשנת 1315, מובאת ב'שו"ת הרא"ש' הסטנדרטי, והיא אכן תשובה ארוכה בעניין הנדון.⁸⁷

83 שם, תשובה שלישית, ד"ה 'ועוד ילמדנו רבינו, ראובן נתן עסק', עמ' שכו. התשובה מופיעה גם בחלק השני של כ"י ירושלים, הספרייה הלאומית Heb. 4° 1448, סי' שע. ראוי לציין שתשובה זו נכתבה בסוף חיי הרא"ש, במרחשוון שנת פ"א (1320), וייתכן שאפילו בשנה שנפטר.

84 שו"ת הרא"ש, כלל עח, סי' ב, ד"ה 'ילמדנו רבינו, ראובן שקיבל', עמ' שכו-שכז, מקור מקביל לתשובה השלישית בשו"ת הרא"ש. תשובה זו (ב**) היא גרסה חלופית לתשובה הקודמת (ב*). בכל אחת מהן יש פרטים שאין באחרת. התשובה הודפסה במהדורת יודלוב על פי העתקת אורבן, עמ' 53, כנזכר שם.

85 זכרון יהודה (חבצלת), סי' צב, סעיף סד, עמ' קכד-קכז. זהו מקרה מעניין שבו העתק מהתשובה נשמר דווקא בספר הליקוטים של ר' יהודה אבל ככל הנראה לא היה לפני ר' יעקב כאשר ערך את השו"ת של אביו, ועל כן לא הוכנס ל'שו"ת הרא"ש' הגדול עד לימינו.

86 שו"ת הרא"ש, תשובות נוספות, סי' סח, דף תצח-תק.

87 שו"ת הרא"ש, כלל עח, סי' ג. לדעת אלון תשובה גדולה זו הייתה 'מעין חוזר שנשלח מטעם הרא"ש לדיינים ולסופרים' (אלון, כבוד האדם, עמ' 125).

במקור השלישי המופיע ב'שו"ת הרא"ש',⁸⁸ ר' אשר כאמור לא ענה ישירות על השאלה שנשאל אלא העתיק עבור השואל שאלה ותשובה שכבר כתב על הנושא. לאחר שסיים להעתיק עבורו את התשובה הוא הוסיף את הקטע הפותח: 'הנה צויתי להעתיק לך תשובה שכתבתי על ענין זה ששאלת, וממנה תבין שאלתך'. ואכן בכ"י ירושלים, הספרייה הלאומית Heb. 4°1448, נשתמרה התשובה המקורית בלי הצגת השאלה החדשה ובלי ההוספה של הרא"ש הנפתחת במילים 'הנה צויתי'.⁸⁹

שלושה מקורות אלו הם מעט, אבל נראה שהם יכולים ללמד שהרא"ש הכיר בערכן של תשובותיו, על כל פנים בערכן של החשובות שבהן. הוא ככל הנראה שמר לו העתק של התכתבויותיו החשובות,⁹⁰ ועל כן היה יכול לפנות אליהן וכן להעתיק עבור השואל תשובה עקרונית שכבר כתב על הנושא בעבר.⁹¹ שאלה חשובה יותר היא אם הרא"ש, כמו הרשב"א, הפיץ קובץ של תשובותיו עוד בחייו. במחקר מקובל להניח שלא עשה כן, ושתשובותיו נאספו ופורסמו לראשונה רק לאחר מותו או לכל המוקדם סמוך לסוף ימיו, על ידי תלמידיו ובעיקר הודות למאמציו של בנו ר' יעקב.⁹² אולם כמה מקורות מעידים שכבר

88 שו"ת הרא"ש, כלל עד, סי' ד.

89 כ"י ירושלים, הספרייה הלאומית Heb. 4°1448, חלק שני, סי' רעב. על כתב-יד זה על שני חלקיו ראו להלן, על יד הערות 98-101.

90 על רבו של הרא"ש שנהג כן ראו: עמנואל, מהר"ם מרוטנבורג, עמ' 302-303. על מרכזיותה של ספרות השו"ת בעולמו ההלכתי-העיוני של הרא"ש ראו כעת: אליצור, במיוחד עמ' 325-334. לאור דבריה היה מפתיע מאוד אילו לא שמר הרא"ש על תשובותיו החשובות.

91 אמנם אין הכרח להסיק מסקנה זו מן האזכור של תשובות שכתב הרא"ש בעבר. אשר למקור השלישי אפשר לטעון שבמקרה היה בבית הרא"ש העתק של התשובה, ובשני המקורות הראשונים אין כל הוכחה שהיה בביתו של הרא"ש העתק של התשובה שהזכיר – הרי הוא כתב לשואלים רק תשובה אחת נכתבה באשכנז, ושהאחרת נמצאת בסוויליה. עם זאת נראה לי סביר לשער שהיו בידי הרא"ש העתקים של תשובות שכתב, ושהיו חשובות בעיניו, ועל כן יכול היה להעתיק מהם ולהפנות אל אותן התשובות, ולא להניח שההפניות לתשובות שכתב בעבר היו על פי זיכרונו.

92 כך כתב פריימן, הרא"ש וצאצאיו, עמ' צ, ולא מצאתי מי שחלק על דבריו. תא-שמע לא דן ישירות בנושא, אבל מדבריו במאמרו על הרא"ש עולה בבירור שלדעתו הרא"ש לא ראה כל חשיבות באיסוף תשובותיו ובהפצתן. ראו: תא-שמע, רבנו אשר, בייחוד עמ' 174-176. וראו להלן, סוף הערה 115.

בשנותיו הראשונות בספרד הפיץ הרא"ש קובץ של תשובותיו, כנראה בעזרת בנו ר' יעקב. מובן שקובץ זה היה קטן מן הקבצים שפורסמו לאחר מותו,⁹³ אבל אפשר ללמוד ממנו שהרא"ש ייחס חשיבות לסוגה זו של כתיבה תורנית ודאג – או שבנו דאג עבורו – לשמור העתקים של תשובותיו.⁹⁴

שני מקורות לפחות מעידים שהרא"ש הפיץ כבר בחייו קובץ של תשובותיו. המקור הראשון הוא שאלה ששלח אליו בנו הבכור, ר' יחיאל, בדבר יהודי שלא זכר את שווייו של משכון אבל מצא רשום בפנקסו ובפתק נפרד הקשור במשכון שהוא שווה ט"ו זהובים. השאלה היא אם הוא יכול להישבע על פי הכתובים אף שאינו זוכר כלום. ר' יחיאל הפנה את אביו לתשובה שכתב עוד כשהיה באשכנז, וזה לשונו: 'מתוך תשובתך שדקדקת גבי חנוני על פנקסו, ופנקס מאן דכר שמיא, יראה שכך, שכתבת שיאמר החנוני: אני מוצא כתוב על פנקסי שנתתי לבנך, או לפועליך, כך וכך, ואינו טוען בריא, חשוב כודאי, וזה חשוב כחנוני, דיש רגלים לדבר'.⁹⁵ ר' יחיאל ציטט לאביו מתוך תשובה כתובה. יש לזכור שהוא התגורר הרחק מאביו,⁹⁶ ולכן יש בדינו שאלות רבות שהוא שאל את אביו לעומת שאלות מעטות ביותר משאר האחים.⁹⁷ אם כן ר' יחיאל לא יכול היה לצטט מההעתק האישי של הרא"ש אלא מהעתק שהיה לפניו.

התשובה שציטט ר' יחיאל נמצאת בדינו ב'שו"ת הרא"ש' הנדפס.⁹⁸ אולם חשובה הרבה יותר העובדה שהתשובה מופיעה בכ"י ירושלים, הספרייה

93 דבריי נסמכים על מחקריהם החשובים של אורבך ושל טולידנו, קובצי תשובות; טולידנו, תשובות חדשות. תודתי נתונה לשמחה עמנואל, שאפשר לי להשתמש במפתח המפורט לכ"י ירושלים שנעשה עבורו ובהדרכתו.

94 על פי דברי תא-שמע הרא"ש הסתייג ממפעל איסוף תשובותיו, ותלמידיו ומעריציו הספרדים או האשכנזים, כמו בנו ר' יעקב, הם שדאגו לאסוף אותן. ראו: תא-שמע, רבנו אשר, עמ' 174. לדעתי שחזור זה אינו סביר, בייחוד לאור המקורות שהבאתי לעיל ושאיני להלן. מוטב להניח שאף אם מלאכת האיסוף והקובץ של התשובות נעשתה על ידי אחד מבני ביתו של הרא"ש, הוא היה שותף מלא למפעל האיסוף ולהפצה, כפי שאראה להלן.

95 שו"ת הרא"ש, כלל קג, סי' ב. התשובה מופיעה בכ"י ירושלים, חלק שני, סי' קיז. ראו: אורבך, עמ' 21.

96 פריימן, הרא"ש וצאצאיו, עמ' קה.

97 טולידנו, קובצי תשובות, עמ' 87-97.

98 שו"ת הרא"ש, כלל פו, סי' א.

הלאומית Heb. 4¹⁴⁴⁸, בחלק הראשון.⁹⁹ כתב־היד הועתק על ידי שלושה מעתיקים שונים, בספרד בסביבות 1350, בכתיבה ספרדית, ומורכב משני חלקים עיקריים.¹⁰⁰ את החלק הראשון ערך אחד מבני הרא"ש עוד בחייו, ואת החלק השני ערך אחד מתלמידיו לאחר מותו. הסימנים הראשונים שבחלק הראשון ככל הנראה משקפים את הקובץ המקורי ביותר של תשובות הרא"ש הנמצא בידינו, כפי שהראה שלמה טולידנו. ממחקרו עולה שסי' א-עג, המחולקים בעצמם לשלושה קבצים, הם רובם תשובות שכתב הרא"ש עוד כשהיה באשכנז, ושהביא לספרד, וצורפו להן כמה תשובות מתחילת שהייתו בספרד.¹⁰¹

אפשר להציע כמה הסברים ליכולתו של ר' יחיאל לצטט מכתובים מתוך תשובותיו של אביו.¹⁰² אבל שתי אפשרויות נראות סבירות מן השאר: ייתכן שהוא עשה לו קובץ אישי מתוך תשובות אביו, ובהן התשובה האשכנזית שציטט ממנו; וייתכן שהרא"ש או מי מבני ביתו הכין קובץ להפצה, והקובץ הזה היה לפני ר' יחיאל. אפשר אפילו להציע שהקובץ היה דומה לחלק הראשון בכ"י ירושלים, לפחות לסי' א-עג, שהם חטיבה בפני עצמה, ושקובץ זה נכלל כאמור כל התשובות האשכנזיות. נדמה שהמקור שלהלן מסייע להכריע לטובת האפשרות שר' יחיאל ציטט מתוך קובץ שהוכן בבית הרא"ש לשם הפצה. שלא כבמקור הקודם, כאן החכם שפנה אל הרא"ש לא היה בן משפחתו אלא תלמיד חכם מקומי, ר' יעקב ב"ר יצחק אלפאסי, דיין בקורדובה. הדיין היה מקורב לרא"ש, אבל אין לנו ראיה שלמד אצלו.¹⁰³ הוא דן בפריעת שטרי חוב לאחר השמיטה, והנושא ההלכתי הוא שמיטת כספים, שבמקומות רבים בספרד לא הונהגה כלל.¹⁰⁴ ר' יעקב אלפאסי ציטט בשאלתו מתשובותיהם של רבים מחכמי ספרד – הרמב"ם, הרמב"ן, הרשב"א והרא"ש – ואלה דבריו:

99 סי' נד. לתיאור פלאוגרפי של כתב־היד ראו: אורבך, עמ' 4; וייזר, עמ' 90-91, מס' 50 ('שאלות ותשובות לר' אשר בן יחיאל').

100 לתיאור מפורט יותר של שני חלקי כתב־היד ראו: אורבך, עמ' 4-5, 20; טולידנו, קובצי תשובות, עמ' 20-32, ולהלן, הערה 115.

101 טולידנו, קובצי תשובות, עמ' 23-24 וכן 103-115. מתוך שלושת תת־הקבצים האלה האחרון (סי' מט-עג) מזוהה כקובץ תשובות ששלח הרא"ש אל ר' משה הכהן בהיותו עדיין באשכנז. ראו: שם, עמ' 97-99. על הקבצים השונים ראו להלן, הערה 115.

102 לדוגמה אפשר שהוא ציטט לא מטקסט כתוב אלא מהזיכרון, ואפשר שאביו השאיל לו את העותק שלו.

103 פריימן, הרא"ש וצאצאיו, עמ' סז.

104 בעניין זה ראו: וסטרייך, עמ' 175-178.

ילמדנו רבינו: במקומנו, ככאן בקרטבא, רגילין להוציא שטרי חובות זה על זה אפילו מזמן לזמן... לפי שמצאתי לגדולי המורים האחרונים סברא שהיא כנגד זה הענין.

וזה נוסח תשובה שמצאתי להרמב"ם ז"ל... ותשובה אחרת להרמב"ן ז"ל... ובתשובות¹⁰⁵ מוריניו שיחיה מצאתי מזה העניין שאלה אם שמיטת כספים בזמן הזה.¹⁰⁶

ר' יעקב אלפאסי הפנה לתשובה שנדפסה במהדורות הרגילות של 'שו"ת הרא"ש', ושנמצאת בכ"י ירושלים בחטיבה הראשונה, ועל פי מיקומה שם היא מהתשובות הראשונות שנכתבו על אדמת ספרד.¹⁰⁷ אם כן אדם שלא היה בן משפחתו של הרא"ש ציטט מקובץ 'תשובות הרא"ש',¹⁰⁸ מתשובה המופיעה, כמו התשובה לעיל, בחטיבה הראשונה בכ"י ירושלים, שהיא כאמור החטיבה הקדומה ביותר של כתב־היד. ר' יחיאל ציטט תשובה אשכנזית, ור' יעקב – מהתשובות הראשונות שנכתבו בספרד. אם כן ברור למדי שאכן היה קובץ קדום של תשובות הרא"ש, ושהוא הופץ לפחות בקרב חלק מציבור הריינים והרבנים בקסטיליה.

מלבד שני מקורות אלה מאנשים שהיה להם העתק של הקובץ, יש לנו עדות מפורשת שעוד בחיי הרא"ש ערך בנו קובץ של תשובות אביו והפיצו. החלק הראשון של כ"י ירושלים מורכב משישה קבצים שונים שהיו לפני המעתיק באמצע המאה הארבע עשרה.¹⁰⁹ הזכרתי שבסי' א-עג יש שלושה קבצים, ובהם

¹⁰⁵ תוקן על פי כ"י פריז, הספרייה הלאומית heb. 420, וכפי שכבר העיר אורבך, עמ' 139. במהדורות הדפוס הרגילות כתוב 'ותשובות'.

¹⁰⁶ שו"ת הרא"ש, כלל עז, סי' ד. לשאלת ר' יעקב ותשובת הרא"ש יש מקבילה בכ"י ירושלים, חלק שני, סי' קצב.

¹⁰⁷ שו"ת הרא"ש, כלל עז, סי' ב; כ"י ירושלים, חלק ראשון, סי' סד.

¹⁰⁸ אמנם אפשר לטעון שהביטוי 'בתשובות' לא כוון לקובץ רשמי שיצא מבית מדרשו של הרא"ש אלא לתשובות יחידות או אפילו לקובץ שצמח 'מלמטה', בקרב לומדי תורה בספרד שהתעניינו בתורת הרא"ש, בלי שהרא"ש או אחד מבני ביתו היו מעורבים בתהליך העריכה. אך אפשרות זו נראית לי סבירה פחות לאור כל הנתונים העומדים לפנינו, בייחוד כשמדובר גם בתשובות שהביא הרא"ש מאשכנז. וראו מה שהערתי להלן, הערה 114.

¹⁰⁹ טולידנו, קובצי תשובות, עמ' 22-23. לסיכום ממצאיו ראו דיאגרמה שם, עמ' 32. ולפירוט הקבצים ראו להלן, הערה 115.

כל התשובות האשכנזיות של הרא"ש וכמה תשובות מתחילת שהייתו בספרד. כל התשובות האלה הן הגרעין הקדום ביותר של 'שו"ת הרא"ש'. מלבד זה יש בחלק הראשון של כתב-היד עוד קובץ אחד לפחות שנערך זמן מה לפני פטירת הרא"ש – קובץ שאלות שנשלחו מבנו, ר' יחיאל.¹¹⁰ עורך הקובץ שהכין אותו להפצה היה בן אחר של הרא"ש, ככל הנראה ר' יעקב בעל ה'טורים', והוא הקדים בפתחה: 'אלו שאלות אחי ה"ר יחיאל נ"ר [נטריה רחמנא] לאדוני אבי הרא"ש'.¹¹¹ הברכה 'נטריה רחמנא' שנלוותה לשמו של ר' יחיאל מלמדת שהוא עדיין היה בחיים. ר' יחיאל נפטר כאמור בחיי אביו, ומתקנה משפחתית בעניין מעשר כספים¹¹² נראה שכבר לא היה בחיים בשנת 1314.¹¹³ אם כן קובץ תשובות זה נערך עוד בחיי ר' יחיאל, לא כל שכן בחיי אביו, ומסתבר שהופץ כבר בחיי הרא"ש. על פי התמונה הכללית המצטיירת משלושת המקורות שהבאתי, אכן היו כמה קבצים קדומים שיצאו מבית מדרשו של הרא"ש בחייו, באישורו,¹¹⁴ והופצו בין חכמי ספרד.¹¹⁵

¹¹⁰ סי' קלה-קפט. ראו: טולידנו, קובצי תשובות, עמ' 22-23.

¹¹¹ כ"י ירושלים, חלק ראשון, דף 77א.

¹¹² התקנה מופיעה בסוף צוואתו של ר' יהודה. ראו: זכרון יהודה (חבצלת), עמ' קפא.

¹¹³ כל בני הרא"ש חתומים עם אביהם על התקנה חוץ מר' יחיאל. אבל אפשר לטעון שהוא התגורר במקום רחוק בספרד ועל כן לא יכול היה לבוא לטולדו.

¹¹⁴ אפשר לשער שהרצון להפיץ את תשובותיו נבע מניסיונו של הרא"ש לחזק את מעמדו בין חכמי ספרד. בהיותו תלמיד חכם זר שבא מרחוק וקנה לו עמדת השפעה חשובה בקסטיליה היה עליו לשכנע את חכמי האזור שהוא אכן ראוי להחזיק במשרתו החשובה.

¹¹⁵ יש מקום לשער שכל החלק הראשון של כ"י ירושלים או כמעט כולו הופץ כבר בחיי הרא"ש. כאמור חכמים הפנו עוד בחיי הרא"ש לתשובות המופיעות בסי' א-עג, הבנויים משלושה קבצים נפרדים (סי' א-ג; ד-מח; מט-עג). קובץ אחר, שאלות ששאל ר' יחיאל, נערך אף הוא בחיי הרא"ש (סי' קלה-קפט – קובץ ה). לאור ממצאים אלה יש מקום להניח שגם קובץ ד (סי' עד-קלג) הופץ בחיי הרא"ש. אבל לא ברור אם הקובץ האחרון בכתב-היד (סי' קצ-קצג – קובץ ו) הופץ אף הוא בחיי הרא"ש, בייחוד מפני שבכותרת הקובץ כתוב בבירור: 'שאלות ששאלו מוקדמי קהל בלדוליד מהר' אשר זצ"ל'. כמובן אין מכאן ראיה, אבל יש מקום להסתפק. יתרה מזו, לשון החתימה בסוף קובץ ה, 'תם ונשלם שבח לבורא ית' [ברך]' (סי' קפט, דף 93א), נראית כחתימה של אוסף שלם ולא של קובץ יחיד. ייתכן שהקובץ הקטן של 'שאלות ששאלו

הרא"ש והרשב"א עסקו או לכל הפחות תמכו בהפצת תשובותיהם כבר בחייהם, ומכאן שהם החשיבו כתיבת תשובות ודאגו לשמירת העתקים של תשובותיהם. אין להתפלא על כך, גם לא כאשר לרא"ש האשכנזי, במיוחד לאחר שהראה שמחה עמנואל לאחרונה שרבו, ר' מאיר מרוטנבורג, גם הוא נהג כן. מנגד אין בידינו כל רמז שר' יהודה החשיב את תשובותיו. לפי דעתי 'חולשתו' של קובץ השאלות והתשובות של ר' יהודה נבעה מכך שהוא, שלא כקודמיו, לא שמר העתקים של תשובותיו, ועל כן כאשר בא תלמידו הנאמן, ר' אשר בן שלמה, לאסוף את תשובותיו, הוא לא מצא בביתו חומרים רבים.¹¹⁶

ו. ליישוב תמיהה באחת מתשובות ר' יהודה

העובדה שהיו קבצים קדומים של תשובות הרא"ש שהופצו בספרד בעודו בחיים עשויה לעזור להסביר תשובה אחת תמוהה של בנו, ר' יהודה. בשו"ת 'זכרון יהודה' מובאת שאלה מאת אחיינו, ר' אשר בן שלמה, על סתירה בהלכות אנינות בין האמור ב'שו"ת הרא"ש'¹¹⁷ לאמור בפסקיו של הרא"ש. הנה שאלת ר' אשר ותשובת ר' יהודה:

גם ילמדני מרי, כי ראיתי בשו"ת כי זקני ע"ה [עליו השלום] עשה מעשה, שהיה אונן במוצאי שבת ולא הבדיל ולא התפלל, וכיום ראשון אחר שקברו המת התפלל תפילת שחרית והבדיל, שעדיין הוא זמן הבדלה למי שלא הבדיל בלילה. ובפסקי ברכות פ"ג הכריע כדברי ה"ר יהודה אלברצלוני, שכתב שאין צריך להבדיל כיון שבשעת חיוב הבדלה היה פטור. ולא ידעתי לישיב דברי השאלות עם הפסקים. ואל יהיו דברי עליך לטורח, כי תורה היא וללמוד אני צריך. ותאריך לי בתשובתך, כגון זה פתח פיה לאילם הוא. נאום תלמידך הצעיר, הקטן אשר בן אחיך ר' שלמה ז"ל.

מוקדמי קהל בלדוליד' התווסף לאחר פטירת הרא"ש. להנחה שכל החלק הראשון של כ"י ירושלים נערך בחיי הרא"ש ראו: וייזר, עמ' 90, ערך 50.

¹¹⁶ אפשר ללמוד הרבה על דרך איסוף תשובותיו ועריכתן בימי הביניים ממה שידוע לנו על דרך היווצרות קובץ התשובות של ר' יוסף קארו על ידו ועל ידי בנו. ראו: הכהן, אבקת רוכל. תודה לד"ר הכהן שהואיל להעביר לי עותק של מחקרו לפני פרסומו.

¹¹⁷ שו"ת הרא"ש, כלל כז, סי' א.

תשובה: במקום שאני מוצא דברי הפסקים והשו"ת סותרין זה את זה אני הולך אחר הפסקים, שהם היו אחרונים. ושולם. דורך יהודה בן הרא"ש זצ"ל.¹¹⁸

מדברי ר' יהודה עולה שהנחת היסוד שלו הייתה שפסקיו של הרא"ש תמיד מאוחרים מן הכתוב בתשובות, ועל כן יש להעדיפם. תשובה מפורסמת זו של ר' יהודה¹¹⁹ קשה מאוד להבנה מכמה סיבות. ראשית, קשה להבין מה כוונתו כיוון שידוע שהרא"ש ענה על שאלות מבואר לספרד ועד סמוך למותו, ויש תשובות שלו המתוארכות לשנת פ"א (1320),¹²⁰ שהיא ככל הנראה שנת פטירתו. יתרה מזו, יש שהרא"ש עצמו הפנה בתשובותיו לפסקים שכתב, לדוגמה הוא הפנה לפסקים שלו על מסכתות גטין, כתובות, בבא בתרא ושבועות.¹²¹ ברור אפוא שהרא"ש כתב תשובות רבות לאחר שכתב את פסקיו.

שנית, תגובת ר' יהודה על שאלת אחיינו מתמיהה משום שאין בה דיון ענייני בסתירה הספציפית שנשאל עליה. אמנם ר' אשר בן שלמה שאל על שו"ת של הרא"ש, אולם לא על סתירה בתשובה אלא על מעשה שעשה זקנו. ואכן הדברים שציטט ר' אשר אינם מתוך תשובה אלא מתוך מעשה רב שהעיד עליו עורך הקובץ, ר' יעקב. הדברים מופיעים שם תחת הכותרת 'מעשה שאירע, אבל לאדוני אבי שמת לו ילד בשבת שמונה ימים קודם ראש השנה'. ואכן ב'טור' נאמר: 'ראיתי לאדוני אב ז"ל שמת לו מת בשבת ובמוצאי שבת לא הבדיל'.¹²²

אם כן אין מדובר כאן בתשובה, שאפשר להכליל אותה בכלל התשובות ולומר שאת כולן כתב הרא"ש קודם שכתב את פסקיו, אלא במעשה שאירע לרא"ש, ושהוכנס לאוסף התשובות על ידי העורך העיקרי, בנו ר' יעקב. ברור למדי מחליפת מכתבים זו שר' יהודה כלל לא פתח את 'שו"ת הרא"ש' קודם שהשיב לאחיינו.

118 זכרון יהודה (חבצלת), סי' טו, עמ' ח.

119 על פרסום תשובה זו אצל בעלי ההלכה ראו: שפיגל, עמ' 280-278.

120 ראו לדוגמה אורבך, עמ' 38-40.

121 ראו לדוגמה הפניות לגטין – שו"ת הרא"ש, כלל מג, סי' יב (ונכלל בכלל מה, סי' כא); לכתובות – שם, כלל יז, סי' ו (ונכלל בכלל מג, סי' ט); כלל מג, סי' ח (ונכלל בכלל מג, סי' טו); לבבא בתרא – שם, כלל סח, סי' כא; לשבועות – שם, כלל עג, סי' יג.

122 טור, יורה דעה, סי' שמא. וכבר ציינו זאת פריימן, הרא"ש וצאצאיו, עמ' צ, הערה 51; תא-שמע, רבנו אשר, עמ' 175.

אולם אם אכן פורסם קובץ שו"ת של הרא"ש בשנים הראשונות לשהייתו בספרד, ועוד כמה קבצים פורסמו לאחר מכן, אפשר להציע הסבר לדבריו התמוהים של ר' יהודה. אפשר להניח שהוא למד והכיר היטב את קובץ השו"ת של אביו שיצא עוד בחייו, קובץ הדומה לחלק הראשון של כ"י ירושלים או לקובץ או קבצים מתוכו. ייתכן שהוא הכיר רק את החטיבה הקדומה ביותר (סי' א-עג בכ"י ירושלים), או שהכיר עוד קבצים המופיעים בכתב-יד זה, כגון אוסף השאלות ששאל אחיו ר' יחיאל.¹²³ בעיניו הקבצים שפורסמו בחיי אביו היו התשובות שהכיר, ואליהם התכוון בדבריו. הצעה זו מקבלת חיזוק מהתשובה היחידה של הרא"ש שצוטטה באוסף התשובות של ר' יהודה שלפנינו: 'פסק א"א [אדוני אבין] ז"ל בתשובת שאלה שנותנין לו שני חלקים יחד ולשני חלק אחד'.¹²⁴ התשובה הנזכרת של הרא"ש מובאת במהדורת הרפוס, אבל חשוב מזה שהיא מופיעה בחלק הראשון בכ"י ירושלים, בקובץ התשובות הקדום שנשלח לר' משה הכהן.¹²⁵

בהחלט ייתכן שר' יהודה לא הכיר את הקובץ או הקבצים של התשובות שיצאו לאחר פטירת אביו. כבר העירו דוד קסל ואחרים בעקבותיו שמכמה תשובות של ר' יהודה לאחייו ניכר שהוא לא החזיק בידו ואפילו לא הכיר הרבה מתשובות הרא"ש שהיו לפני אחיינו.¹²⁶ כאשר פנה אליו אחיינו בעניין סתירה בין התשובות לפסקים, ברור שהתכוון לקובץ המורחב שהופץ לאחר פטירת הרא"ש, ושכלל לא רק תשובות שלו אלא גם פסקים שצירף העורך, ר' יעקב.¹²⁷ אבל ר' יהודה ניסח בתשובתו אליו את הכלל הנזכר על סמך התשובות

¹²³ על הקבצים הקדומים השונים ראו לעיל, הערה 115.

¹²⁴ זכרון יהודה (חבצלת), סי' עו, עמ' סז. בסי' פו, עמ' קג, יש הפניה לתשובות הרא"ש, אבל כותב התשובה אינו ר' יהודה או אחד מאחיו, כפי שניכר מדבריו על דברי הרא"ש.

¹²⁵ שו"ת הרא"ש, כלל צח, סי' א; כ"י ירושלים, סי' לה; וראו לעיל, הערה 115.

¹²⁶ זכרון יהודה (רוזנברג), ב'דעת סופרים', המופיע בסוף הספר, בערך ר' אשר בן יחיאל. ר' יהודה כתב: 'התשובה שכתבת אינה בידי לפי דעתי, ועד שאראנה איני יכול להשיבך. ולכאורה נראה כאשר כתבת, ואולי כשאראה יתחדש לי בה דבר ואעמוד על הטעם' (זכרון יהודה [חבצלת], סי' ב, עמ' ג). התשובה מובאת בשו"ת הרא"ש, כלל כג, סי' ו. וכן כתב: 'אשר שאלת בענין המחצלת קטנה, לא ראיתי תשובת א"א ז"ל' (זכרון יהודה [חבצלת], סי' כא, עמ' יב), והוא בשו"ת הרא"ש, כלל ה, סי' ב. כאמור שתי התשובות הללו אינן בחלק הראשון של כ"י ירושלים.

¹²⁷ תא-שמע הביא כמה ראיות שהעורך של הקובץ המשולל

שהכיר, היינו על סמך הקבצים המקוריים שהפיץ הרא"ש בחייו.¹²⁸ אכן הדעת נותנת שקובץ התשובות הקדום שפרסם הרא"ש בחייו, ובהן התשובות האשכנזיות ואולי אף אלו שהשיב לר' יחיאל בנו, קדם לכתבת הפסקים, שכל הנראה החלו להיכתב כמה שנים לאחר בואו לספרד, לאחר שהתקדם בעריכת קובצי התוספות שלו, מפעלו הספרותי הראשון.¹²⁹

סיכום

פתחתי בדברי ר' מנחם בן זרח, תלמידו של ר' יהודה, ואסיים בדברי ר' אברהם זכות, בעל 'ספר יוחסין', שפעל בקסטיליה בדור הגירוש, ושכתב את ספרו ההיסטורי לאחר הגירוש.¹³⁰ אפשר ללמוד מדבריו כמה קצרים זיכרוננו של אדם וזיכרונה הקולקטיבי של קהילה. לאחר שכתב באריכות על הרא"ש, על תפקידיו ועל יצירתו הספרותית, תיאר זכות את בני ביתו של הרא"ש: 'והיה לו עושר ובנים ז' ובנות ג"כ. והגדול מבניו ר' יחיאל חכם גדול ומת בימיו וכן כולם היו חכמים ועשו ספרים אבל מי שנשאר למלאות מקומו אע"פ שהיה עני ולא היה מקבל די ספוקו מהקהל הוא ה"ר יעקב שעשה מיד אחר פטירת הרא"ש ארבעה טורים לכל הדינין הנוהגים בזמן הזה'.¹³¹ זכות לא הזכיר את ר' יהודה בשמו, ולא זו בלבד אלא שהוא העביר את משרותיו לאחיו הידוע, מחבר הספרים, ר' יעקב בעל ה'טורים'. אמנם מן הצד הספרותי ומצד השפעתו על הדורות הבאים היה ר' יעקב ממשיכו האמתי של הרא"ש,¹³² אולם ראוי היה להזכיר גם את פעילותו הברוכה של ר' יהודה להשרשת מורשת הרא"ש בתפקידיו כראש ישיבה ורבה של טולדו ובכך שהעמיד תלמידים הרבה. ר' יהודה, שלא כתב ספרים ולא שמר העתקים של תשובותיו, נשכח עד מהרה מן הלבבות.

והמורחב המסודר על פי כללים אכן היה ר' יעקב. ראו: תא-שמע, רבנו אשר, עמ' 175-176.

¹²⁸ שאלה מרכזית היא למה לא ידע ר' יהודה על מפעל האיסוף המקיף של אחיו הגדול או לא התעניין בו, אף שכלל הידוע לנו שניהם ישבו בטולדו באותו עת. אפשר להעלות השערות שונות, אבל לפי שעה בחרתי להשאיר שאלה זו כחידה שאין עליה תשובה המניחה את הדעת.

¹²⁹ ראייה להנחה זו היא שמבחינה ספרותית פסקיו בנויים על בסיס תוספותיו. על היחס בין שתי יצירות אלה של הרא"ש ראו: גלינסקי, הרא"ש.

¹³⁰ דוד, עמ' 153-154.

¹³¹ יוחסין, דף 223-224א.

¹³² גלינסקי, על תפוצת.

קיצורים ביבליוגרפיים

- אברהם מס
אדם חשוב
- ישראל אברהם מס, צוואות גאוני ישראל, א-ב, פילדלפיה תרפ"ז
'אדם חשוב', אנציקלופדיה תלמודית², א, ירושלים תשל"ג, עמ'
קעה-קפ
- אורבך
- אפרים אלימלך אורבך, 'שו"ת הרא"ש בכתבי יד ובדפוסים', שנתון
המשפט העברי, ב (תשל"ה), עמ' 1-153 (נדפס שוב: הנ"ל, מחקרים
במדעי היהדות, ירושלים תשנ"ח, עמ' 148-300)
- אלון, כבוד האדם
- מנחם אלון, כבוד האדם וחירותו בדרכי ההוצאה לפועל: ערכיה של
מדינה יהודית ודמוקרטית, ירושלים תש"ס
- אלון, מפתח
אלון, משפט עברי
- , מפתח השאלות והתשובות שו"ת הרא"ש, ירושלים תשכ"ה
—, המשפט העברי, תולדותיו, מקורותיו, עקרונותיו³, א-ג, ירושלים
תשמ"ח
- אליצור
- תהילה אליצור, 'תשובות הרא"ש בדיני נזיקין: הגות הלכתית
ומתודולוגיה של פסיקה', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בן-גוריון,
תשס"ט
- אלמנצי
- יוסף אלמנצי, אבני זכרון: והן שבעים ושש מצבות... בעיר טוליתולה,
פראג תר"א
- אסף
- שמחה אסף, מקורות לתולדות החינוך בישראל², א-ו, מהדורת
שמואל גליק, ניר-יורק וירושלים תשס"א-תשס"ט
- ביינארט
- חיים ביינארט, 'יהדות קסטיליה', הנ"ל (עורך), מורשת ספרד,
ירושלים תשנ"ב, עמ' 11-35
- בית יוסף
- ארבעה טורים השלם, מהדורת שירת דבורה – מכון ירושלים,
ירושלים תשנ"ג
- בניהו
- מאיר בניהו, 'ספר בית יוסף והמפנה שחולל בספרות ההלכה',
אסופות ג (תשמ"ט), עמ' צט-קח
- בער, היהודים
- Fritz Baer, *Die Juden im Christlichen Spanien: Urkunden und
Regesten*, I-II, Berlin 1929-1936
- בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, תל-אביב תשי"ט
- בער, תולדות היהודים
גוגנהיים
- Yacov Guggenheim, 'Jewish Community and Territorial
Organization in Medieval Europe', Christoph Cluse (ed.), *The
Jews of Europe in the Middle Ages (Tenth to Fifteenth Centuries)*,
Turnhout 2004, pp. 71-91
- גויטיין, קהילות
- Shlomo Dov Goitein, *A Mediterranean Society: The Jewish
Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of
the Cairo Geniza*, I-VI, Berkeley 1967-1993
- גויטיין, תשובות
- שלמה דב גויטיין, 'תשובות חדשות בכתב-ידו של הרמב"ם', תרביץ
כח (תשי"ט), עמ' 190-196.
- גלינסקי, ארבעה טורים
- יהודא ד' גלינסקי, 'ארבעה טורים והספרות ההלכתית של ספרד
במאה ה-14: אספקטים היסטוריים, ספרותיים והלכתיים', עבודת
דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, תשנ"ט
- גלינסקי, הלכה
- , 'הלכה, כלכלה ואידאולוגיה בבית מדרשו של הרא"ש בטולדו',
ציון עב (תשס"ז), עמ' 387-419

גלינסקי, הרא"ש	—, 'הרא"ש האשכנזי בספרד: תוספות הרא"ש, פסקי הרא"ש, ישיבת הרא"ש', תרביץ עד (תשס"ה), עמ' 389–421
גלינסקי, על תפוצת	—, 'זכה זה החכם יותר מכלם שהכל למדו מספריו: על תפוצת ארבעה טורים לר' יעקב בן הרא"ש מזמן כתיבתו ועד לסוף המאה ה-15', סידרא יט (תשס"ד), עמ' 25–45
גלינסקי, תפוצת הטורים	—, 'על תפוצת הטורים בספרד בדור הגירוש ועל קיצור לא ידוע לטור חושן משפט', ישורון יב (תשס"ג), עמ' תשפד-תתא
דוד	אברהם דוד, עלייה והתיישבות בארץ-ישראל במאה הט"ז, ירושלים תשנ"ג
הבלין	שלמה זלמן הבלין, 'מבוא', תשובות שאלות להרשב"א: דפוס ראשון, רומא ר"ל לערך, ירושלים תשל"ז
הכהן, אבקת וכל	אביעד הכהן, 'אבקת וכל: תשובותיו של רבי יוסף קארו, הנ"ל (עורך), ר' יוסף קארו (בדפוס)
הכהן, זכרון יהודה	—, 'זכרון יהודה בן הרא"ש', הצפה: מוסף ספרות ותרבות, ט' במרחשוון תשס"ו (11 בנובמבר 2005)
וייזר	רפאל וייזר (עורך), ספרים מספרד (קטלוג תערוכה), ירושלים תשנ"ב
וסטריין	אלימלך וסטריין, 'הכרעות שיפוטיות של הרא"ש בספרד', משה בר (עורך), מחקרים בהלכה ובמחשבת ישראל: מוגשים לכבוד הרב פרופ' מנחם עמנואל רקמן בהגיעו לגבורות, ירושלים תשנ"ד, עמ' 157–182
זכרון יהודה (חבצלת)	שאלות ותשובות זכרון יהודה לרבנו יהודה בן הרא"ש, מהדורת אברהם יוסף חבצלת, בעריכת אברהם יעקב גולדמינץ ויואל קטן, ירושלים תשס"ה
זכרון יהודה (רוזנברג)	ר' יהודה בן הרא"ש, זכרון יהודה, מהדורת יהודה רוזנברג, עם הקדמת המגיה ודעת סופרים מאת דוד קאסעל, ברלין תר"ו
טולידנו, קובצי תשובות	שלמה טולידנו, 'קובצי תשובות הרא"ש בכתבי יד ובדפוסים', עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ה
טולידנו, תשובות חדשות	—, 'כמה תשובות חדשות של הרא"ש', קבץ על ידי יב (תשנ"ד), עמ' 161–169
יוחסין	ר' אברהם זכות, ספר יוחסין השלם, מהדורת צבי פיליפאווסקי, לונדון ואדינבורו תרי"ז
סיני	יובל סיני, השופט וההליך השיפוטי במשפט העברי, שריגים-ליאון תש"ע
עמנואל, מהר"ם מרוטנבורג	שמחה עמנואל, 'מהר"ם מרוטנבורג ואביו: לגלגוליה של תשובה אחת', סידרא כד-כה (תש"ע), עמ' 291–305
עמנואל, שביר לוחות	—, שביר לוחות: ספרים אבודים של בעלי התוספות, ירושלים תשס"ז
עסיס	Yom Tov Assis, <i>The Golden Age of Aragonese Jewry: Community and Society in the Crown of Aragon, 1213–1327</i> , London 1997
פאעור	יוסף פאעור, 'חידושים מסדר זרעים מכ"ר להרב מרדכי ב"ר מנחם רומאנו', סיני ס (תשכ"ז), עמ' 218–224
פסמנק	Stephen M. Passamaneck, 'R. Judah b. Asher on Capital Penalties', <i>Jewish Law Association Studies</i> 7 (1994), pp. 153–172

פרידמן	מרדכי עקיבא פרידמן, 'עיונים בתרומת הגניזה לחקר הרמב"ם', הנ"ל (עורך), הרמב"ם וגניזת קהיר (בדפוס)
פריימן, בני הרא"ש	Alfred Freimann, 'Die Ascheriden (1267–1391)', <i>Jahrbuch der jüdisch-literarischen Gesellschaft</i> 13 (1920), pp. 142–254
פריימן, הרא"ש	—, 'Ascher ben Jehiel, sein Leben und Wirken', <i>Jahrbuch der jüdisch-literarischen Gesellschaft</i> 12 (1918), pp. 237–317
פריימן, הרא"ש וצאצאיו	אברהם חיים פריימן, הרא"ש, רבנו אשר ב"ר יחיאל, וצאצאיו: חייהם ופעלם, תרגם מנחם אלדר, ירושלים תשמ"ו
צדה לדרך	ר' מנחם בן זרח, צדה לדרך, ורשה תר"ם
קלהן	Joseph F. O'Callaghan, 'Alfonso X and the Partidas', Robert Ignatius Burns (ed.), <i>Las Siete Partidas, I: The Medieval Church</i> , trans. Samuel Parsons Scott, Philadelphia 2001, pp. xxx–xl
קנרפוגל	Ephraim Kanarfogel, 'Unanimity, Majority, and Communal Government in Ashkenaz during the High Middle Ages: A Reassessment', <i>Proceedings American Academy for Jewish Research</i> 58 (1992), pp. 79–106
שו"ת בית יוסף	שו"ת בית יוסף, ירושלים תש"ך
שו"ת הראש	שאלות ותשובות לרבינו אשר בן יחיאל, מהדורת יצחק שלמה יודלוב, ירושלים תשנ"ד
שו"ת הרשב"א	שו"ת הרשב"א, א-ה, בעריכת אהרן זלזניק, ירושלים תשנ"ז-תשס"ה
שו"ת מהרי"ל	שו"ת מהרי"ל, מהדורת יצחק סק, ירושלים תשנ"א
שו"ת מהר"ם מרוטנבורג	שו"ת מהר"ם מרוטנבורג, קרמונה שי"ז
שכטר	צאוות ה"ר יהודה בן הרא"ש ואחיו ה"ר יעקב בעל הטורים, מהדורת שלמה זלמן שכטר, פרסבורג תרמ"ה
שפיגל	יעקב שמואל שפיגל, עמודים בתולדות הספר העברי: כתיבה והעתקה, רמת-גן תשס"ה
תא-שמע, ספרים	ישראל מאיר תא-שמע, 'על כמה ספרים עבריים אבודים מימי הביניים', הנ"ל, כנסת מחקרים: עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים, ב: ספרד, ירושלים תשס"ד, עמ' 224–214
תא-שמע, רבנו אשר	—, 'רבנו אשר ובנו ר' יעקב בעל הטורים: בין אשכנז לספרד', הנ"ל, כנסת מחקרים: עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים, ב: ספרד, ירושלים תשס"ד, עמ' 183–167
תוספות הרא"ש, כתובות	תוספות הרא"ש: מסכת כתובות לרבינו אשר ב"ר יחיאל, מהדורת אליהו ליכטנשטיין, ירושלים תשנ"ט
תוספות הרא"ש, שבועות	תוספות הרא"ש: מסכת שבועות לרבינו אשר ב"ר יחיאל, מהדורת אליהו ליכטנשטיין, ירושלים תשס"ט